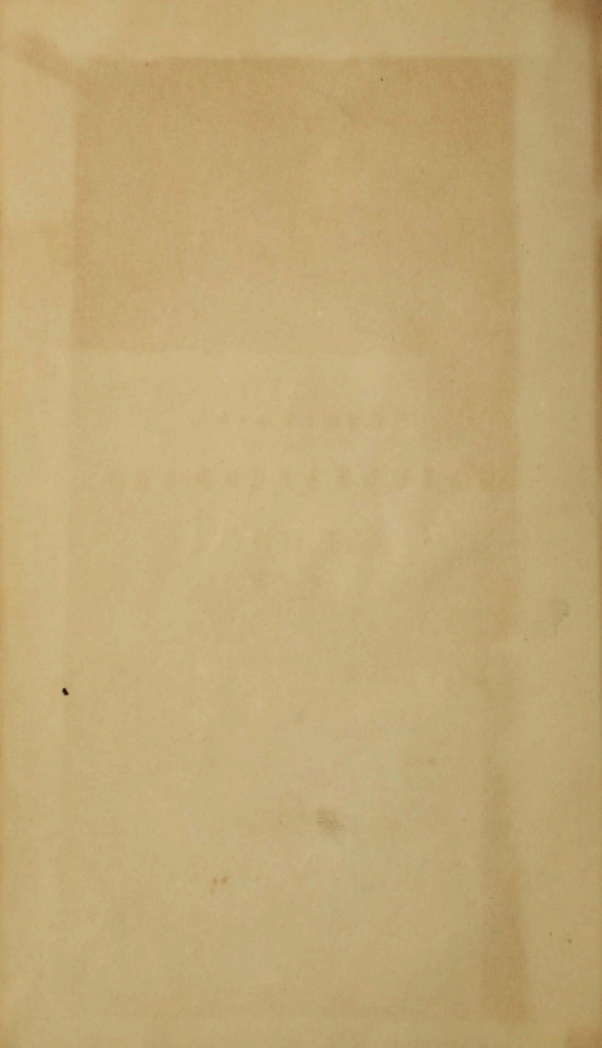

U. S. P. O.

U. S. P. O.
P. O.

U. S. P. O.

ՊԵՏԱՐԻԹԻՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԵՅՈՑ

UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 101

891.99.09

USPH 4400 1961

9-15

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Մ Լ Տ Ե Ն Ե Գ Ի Ր Ո Ւ Թ Ե Ը Ն

Հ Ա Յ Ո Յ

Գ Բ Ե Յ

Հ. ՅՈՎԱԿԻՓ Վ. ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ . Ո Ւ Խ Ս Է Ն

10553

6239

A

440

Վ Ի Է Ն Ա

Պ Ա Տ Տ Պ Ա Ն Ս . Ը Ս Տ Ո Ւ Ը Ն Ը Ն Ի Վ Ը Ն Բ Ը

1851 Ռ Յ .

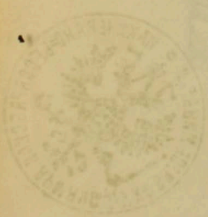
1851

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

CHICAGO, ILL.

1851

1851

CHICAGO, ILL.

1851

Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՄԵՏԵՆԵԳՐՈՒԹԵԼՆ

Հ Ե Յ Ո Յ

Պ Ե Տ Ր Ը Ս Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՄԵՐԳՈՒ ՄԸ, ազգի մը կամ բոլոր մարդկութեան մտաւոր կենացը ձայնաւոր կամ գրաւոր յիշատակարաններուն գումարը՝ նոյն մարդուն կամ ազգին կամ ընդհանրապէս մարդկային ազգի մատենագրութիւնը կամ գրագիտութիւնը կ'անուանենք:

Աս անհարական, մասնաւոր եւ ընդհանուր մատենագրութիւնը հարկաւ իր շափին համեմատ պատմութիւն մ'ալ ունի: Ուսումը՝ որչափ որ ինք իր կողմանէ անփոփոխ ու միակերպ բան ըլլայ, որովհետեւ մարդու ձրի եւ անաշխատ գրսանց տրուած բան է, հապա մարդիկ ալ ճշմարտութիւն որսալու համար գիտութեան գեղեցիկ ցանցը տաժանամբ ու կամաց կամաց հիւսած են ու պիտ'որ հիւսեն, անոր համար մատենագրութեան՝ թէ՛ ըստ քանակի եւ թէ՛ ըստ որակի՝ փոփոխութեան ու պէսպիսութեան տակ իյնալը՝ անհրաժեշտ հարկ մըն է:

Փոփոխութիւնն որ ժամանակաւ կ'ըլլայ, ուսման կամ մատենագրութեան՝ կամ Յարաբարութիւնն կամ Անկումն է, ըստ որում ան փոփոխութիւնը կամ ի լաւ կամ ի վատթար կ'ըլլայ: Պէտքէն՝ որ մատենագրաց ազգային կամ տեղական տարբերութենէն կամ պարագաներէն շատ կախուած է, ուսման ու մատենագրութեան հոս կամ հոն, առ կամ ան

ատեն ունեցած սեպհական նկարագիրը կը ցուցնէ . օրինակի ազգաւ՝ արեւելեան ու արեւմտեան, յունական կամ հռոմէական մատչեցնողութեան սեպհական յատկութիւնները եւ այլն :

Ուրեմն ինչպէս ընդհանրապէս պատմութիւնը՝ ասանկ ալ մատենագրութեան պատմութիւնը՝ թէ՛ ժամանակագրութիւն մը եւ թէ՛ Աշխարհագրութիւն մը կամ աւելի ճշգիւ՝ Ազգագրութիւն, այս ինքն՝ զանազան ազգային նկարագիրներ պիտ'որ ունենայ : Ո՞վ կրնայ ժխտել՝ որ աս երկուքն ալ (այս ինքն՝ մատենագրութեան թէ՛ ժամանակներու եւ թէ՛ նկարագիրներու զանազանութիւնը) ինչպէս բոլոր մարդկութեան վրայ ընդհանրապէս, ասանկ ալ ի մասնաւորի նոյն մարդկութեան մասի մը (ազգի մը) վրայ՝ բոլոր պատմութեան ընթացից հետ կապուած չըլլայ : Որովհետեւ՝ մէկ կողմանէ մատենագրութեան յառաջադիմութիւնն ու անկումը, մէկալ կողմանէ ալ աս կամ ան կերպն ունենալը՝ նոյն ազգին քաղաքային անցքերէն ու բարոյականութենէն կախուած է, ասանց հետ ուղիղ համեմատութեան մէջ է . ասոր համար աղէկ ըսուած է որ ազգի մը պատմութեան ծանրաչափն՝ իր մատենագրութիւնն է : Ասոր ամենէն գեղեցիկ ու համոզող օրինակը՝ յունական մատենագրութիւնն է, որուն քայլերը միշտ Յունաց քաղաքային պատմութեան հետ հաւասար կը շարժին¹ :

Մեր ազգային մատենագրութիւնն աս բանիս մէջ բացառութիւն մը չէր կրնար ընել : Ուստի թէ որ աս գաղափարով մեր բոլոր մատենագրութեան վրայ աչքերնիս պարտքընենք, 2000 տարւան ուսումնականութիւննիս պէտք է որ զանազան պատճառախնդիր² - ժամանակագրական բաժանմունք ունենայ, որն որ տախտակով մը կրնանք երեւցնել :

¹ Տես Տիեզ. Պատմ. Հաս. Ա. էջ 409—448 եւ 474—477 :

² Pragmatique.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՅ . Վրիստոնէութենէ առաջ (150 նախ քան զԲր . — 305 յետ Բր .) :

1. Անդիբ :

2. Պարաւոր :

ԵՐԿՐՈՐԻ ՄԻՋՈՅ . Վրիստոնէութենէ ետքը (305 — 1850) : Ասոր տակը՝

Առջին Շրջան . Հայերեն գրութենէ առաջ կամ օտար լեզուաւ ու գրով գրուած (305 — 406) :

Երկրորդ Շրջան . Հայերէն գրութեամբ ու լեզուով (406—1850) :

Ա . Յունական քրիստոնէական մատենագրութեան ազդեցութեան տակ (406 — 1300) :

1. Ուղղակի յունական մատենագրութեան ազդեցութեան տակ , այս ինքն՝ յունական լեզուաւ ու գիտութեամբ (406—500) : Առջին Խորհմանութեան արէն : Ասոր՝

2. Անմատենագրութեան ժամանակ մը (500—650) յաջորդէլէն ետքը՝

3. Երկրորդ յունարէն լեզուագիտութիւն մ'ալ (650—750) , այս ինքն՝ Սիւնեաց դպրոցին ժամանակները կու գայ : Երկրորդ Խորհմանութեան արէն :

4. Անուղղակի (թարգմանութեանց միջնորդով միայն) յունական մատենագրութեան տակ (750—1050) :

5. Երրորդ յունարէն լեզուագիտութիւն մ'ալ (1050—1250) : Երրորդ Խորհմանութեան արէն :

6. Նորէն միայն միջնորդապէս յունական մատենագրութեան ազդեցութեան տակ (1250 — 1300) :

Բ . Առումէական կամ ճշդիւ՝ Գերմանական՝

1 Ասանունը հոս հնագիտական նշանակութեամբն է , այս ինքն Գերման ըսելով հիմակուան՝ Եւրոպայի կենդրոնը բնա-

քրիստոնէական մատենագրութեան աղբե-
ցութեան տակ (1300—1850) :

1. Մէջին ժամանակի մատենագրութեան աղ-
բեցութեամբ (1300—1600) :

2. Երրորդ ժամանակի մատենագրութեան աղբե-
ցութեամբ (1600—1850) :

ա. Աւելի Իտալական, Ետքերը՝ գաղիական
մատենագրութեան աղբեցութեամբ (1600
—1830 կամ 40)

բ. Այն մը գաղիական, կէս մը գերմանական
եւ մասամբ իմն անգղիական աղբեցու-
թեամբ (1830 կամ 1840—1850 . . .) :

Աս բաժանմանց վրայ քանի մը դիտելու բան կայ :

1. Ինչպէս կը տեսնուի՝ աս բաժանումները ժա-
մանակի չափով չեն, կամ ժամանակի հաւասար ընդ-
արձակութիւններ փնտուած չեն եւ ոչ ալ նոյն
ժամանակներուն մէջ գրուածներուն շատութիւնն ու
քիչութիւնը դիտուած է, հապա նոյն նշանակուած
ժամանակներուն մէջ ելած գրուածներուն ունեցած
ընդհանուր նման յատկութիւններն՝ որոշման ու բա-
ժանման հիմն ու պատճառ տուած են : Պատմութեան
մէջ հարիւրական տարւոյ կամ դար դար բաժանումը

նեղու սովորութեան անբնական բան ըլլալը՝ շատոնց
կող ազգերը մինակ չենք իմանար . հապա նաեւ Անգղիացւոց
Գաղղիացւոց, Սպանիացւոց, նոյն իսկ Իտալացւոց ըստ
մեծի մասին հասարակաց ընդհանուր պատմական անունն
աս է : Որովհետեւ պատմութիւնը ցուցուցած է որ բուն
տեղացիները զանազան Գերման ազգերու մէջ ընկղմած
են . հին Սպանիացիք կամ Վասկոնները եւ այլն՝ Սուեւներ
ըու եւ արեւմտեան Գոթացւոց հետ խառնուելով, հին
Գաղղիացիք՝ Փրանկաց ու արեւմտեան Գոթաց, Բրի-
տանացիք՝ Սաքսոններուն ու Կորմաններուն հետ, Իտա-
լացիք կամ հին Հռոմայեցիք՝ ըստ մասին արեւելեան
Գոթացւոց, Լոնգոբարդացւոց եւ ըստ մասին Կորման-
ներու հետ, որոնց ամէնն ալ մէյ մէկ կամ զուտ կամ
խառն Գերման ցեղեր են :

ճանչցուած է: Բայց ան յատկութիւններն՝ որոնք
աս բաժանմանց հիմն եղած ու մինակ ընդհանրապէս
հոս յիշուած են, իւրաքանչիւր ժամանակաց վրայ
առանձին խօսելու ատեննիս՝ աւելի մեկնութիւն ու
բացայայտութիւն կ'առնուն:

2. (Թ)էպէտ ազգի մը պատմութիւնը կամ իւրա-
քանչիւր ժամանակուան քաղաքային վիճակը՝ կար-
ծես թէ իր մտաւոր յիշատակարաններուն վրայ կը
նկարուի, եւ ընդհանրապէս ասանկ ըլլալը մէկը
տարակուսիտակ չիկրնար ձգել, սակայն աս ալ միշտ
պիտ'որ դիտուի որ ազգի մը եւ ի մասնաւորի ազգեր-
նու քաղաքային վիճակին յանկարծական փոփոխու-
մը՝ անփշապէս մատենագրութեան մէջ ալ յեղափո-
խութիւն մը միշտ չիբերեր: Աս շատ նիւթապէս
մտածել կ'ըլլար: Շատ անգամ հին կրթութեան
ու խելաց մարդիկը՝ նոր փոփոխութեան մէջն ալ
կեանք ու գործողութիւն կ'ունենան: Շատ հեղինջ-
պէս ապագան՝ նոյնպէս անցեալը դեռ ներկային մէջ
կենդանի է, թէպէտ վերջին շնչովը: Մէկէն մե-
կալին՝ անցում մը, կամուրջ մը պէտք է դնել. ու-
տումը միշտ անբնական է: Անոր համար՝ դրուած
թուականներն ամէն դիպուածի մէջ ուսողական (մա-
թեմատիքական) ճշդութեամբ մը բռնելու չէ:

3. Աս բաժանումները մատենագրութեան ընդ-
հանուր բաժանումներն են, այս ինքն՝ ընդհանուր
ուսման ընթացքին նայելով՝ դրուած են, ուստի եւ
աս կամ ան մասնաւոր ուսման վիճակին նայելով՝
կրնայ ընդհանրէն բացառութիւն մ'ըլլալ: Արնայ,
օրինակի աղաղաւ, հայերէն լեզուի պատմութիւնը՝
մատենագրութեան ընթացքին ժամանակներէն քիչ
շատ հեռացող ժամանակներ ունենալ, մէկուն կա-
տարելութիւնը մէկալին անկատարութեան ատենն
ըլլալ: Բայց հարկաւ աս զարտուղութիւնն ալ մա-
տենագրական պատմութեան մէջ անյիշատակ չիմնար:

4. Ա ժամանակագրական բաժանմանց ամէն մէկը՝ նիւթի կողմանէ ուրիշ բաժանումներ ալ կ'ուներնայ : Օրինակի աղագաւ՝ վերջի ժամանակուան հայերէն մատենագրութեան վրայ խօսել ուզողը կըրնայ բոլոր մատենագրութիւննիս՝

Ա. Բանասիրական - պատմական ,

Բ. Ուսողական - բնական ,

Փ. Փիլիսոփայական - աստուածաբանական

զլիսաւոր ճիւղերու բաժնել, եւ ետքն ալ ասոնց ամէն մէկուն տակ աւելի մասնաւոր խորագիրներ բանալ : Որոշեալ ժամանակի մը գրուածոց նիւթերուն երեւելի զանազանութիւնները՝ հարկաւ աս բաժանման չափն ալ կ'որոշեն. անանկ որ՝ դարձեալ շատ նիւթական բան կ'ըլլար որ ամէն նշանակուած ժամանակներուն համար հաւասար ու միակերպ նիւթոց ցանկ մը առջեւնիս առնելով՝ ամէն ժամանակի մէջ նոյներուն համեմատ գրուածք փնտռելինք կամ պահանջելինք, չմտածելով որ ամէն ժամանակ ինչպէս իր սիրական կամ հարկաւոր՝ ասանկալ անփոյթ ըրած ուսումն ունեցած է : Ամէն մէկ ժամանակին վրայ մէկիկ մէկիկ խօսած ատեննիս՝ հարկաւ աս նիւթերու բաժանման ալ մտադիր ըլլալու ենք :

5. Ի՞նչոք մատենագրութիւննիս աս կարգերու մէջ զետեղելու ատեն՝ ամէն մէկ զիրք կամ գրուածք երեք յարաբերութիւն կամ հայեցում կ'ունենայ : Ա. Իր մատենագրին, Բ. Իրմէ առջի ու իրմէ ետքի ազգային մատենագրութեան, ու Պ. Ընդհանուր մատենագրութեան նկատմամբ : Որովհետեւ նախ՝ մանաւանդ հեղինակութեան վերաբերած նիւթերու մէջ՝ մատենագրին անձնական որպիսութեան տեղեկութիւնն անհրաժեշտ հարկաւոր է : Երկրորդ՝ ամէն զիրք իրմէ առջինէն ինչ ազգեցութիւն կամ սկիզբ ընդունած եւ իրմէ վերջիններուն ինչ ազգեցութիւն ըրած ըլլալը գիտնալով՝ մէկ կողմանէ գրքին ներքին

որպիսութիւնը, եւ մեկալ կողմանէ ընդունելութիւնը կամ մերժումը կ'իմանանք: Երբորդ՝ գիրք մը ընդհանուր գրագիտութեան կամ ուսումնականութեան հետ համեմատելով՝ գործքին ներքին յարգը կ'որոշուի:

6. Աս վերջի ըսուածներն աղէկ ընելու համար՝ մէկ կողմանէ անաչառ, մէկալ կողմանէ ալ չափաւորուած քննադատութիւն՝ պէտք է: Ա՛րտենք անչառ. որովհետեւ ուսման բանը գործքը ճշմարտութեան հետ է, ուսումնասէրը՝ որն որ իր գաղափարէն ստիպուած է ճշմարտասէր ըլլալ, կը մտածէ որ իր ներողամիտ դատմամբն անստոյգը ստոյգ չ'ըլլար, առաւել եւս՝ ստութիւնը ճշմարտութեան շիղառնար: Գարծեալ մարդ ինք զինք խաբէ ալ, կեղակարծն իրեն համար անտարակուսելի ալ ընէ, ինչ իրաւամբ ուրիշներուն եւ ի մասնաւորի՝ օտարներուն հաւանութիւնը կրնայ պահանջել:

Ի՛նչոք մէկալ կողմանէ ալ չափաւորութիւն մը պէտք է: Ի մասնաւորի հնութեան հետ՝ գոնէ քիչ մը ներողամտութեամբ վարուելու ենք: Հնութեան վերաբերած ամէն խնդրոց մէջ պէտք է մտածել որ միշտ նախադրութեան² պատճառն իրեն կողմն է, այս ինքն՝ խնդիր ելլելէն յառաջ՝ ինք իրեն նպաստաւոր վիճակին մէջ կեցած էր. առանց գրական պատճառներու՝ զինք աս ստացումէն իրաւամբ չենք կրնար մերժել: Անոր հակառակ ուսումնական աշխարհքիս մէջ խիստ տեսարան մըն է անցած գացած հնութեան՝ դատաստանի կանչուիլը. հնութիւն մը որչափ որ մեզմէ հեռու է՝ այնչափ անվախ ու համարձակ ոտխներ կ'ունենայ, թեթեւ կասկածներով վրան վճիռ կը տրուի, բարձրագահ աթոռէն վար կ'առնունք, երբեմն հայրենական մատենագրութենէ

1 Critique.

2 Prescription.

ալ դուրս կ'աքսորուի: — Աս երկու կողմանէ զահա-
վէժ ճամբուն վրայ շիտակ քալելու հնարք՝ կիրքերէ
ազատ ըլլալն ու ճշմարտութենէ վեր պատուական
բան աչքին առջեւը չունենալն է:

Աս բաժանումներէն ետքը՝ հարկաւ կը բաղձա-
ցուի որ մասնաւորի իջնալով մէկիկ մէկիկ իւրաքան-
չիւր ժամանակուան՝ ամէն մէկ մատենագիրը մօտանց
դիտուի ու զննուի, եւ բոլոր մատենագրութեան
ընթացից վրայ աւելի որոշ դաղափարներ ունեցուի:

Աս մանրամասն ծանօթութիւնը գոնէ հին մատե-
նագրութիւններնուս համար՝ իրաւամբ կը պահանջուի.
որովհետեւ պատմական նիւթոց մէջ մարդ ընդարձակ
դաշտավայրի մը վրայ կեցողի կը նմանի, որն որ իր միշտ
մօտերն որոշ ու յստակ կը տեսնէ, անկէ անդին՝ պայ-
ծառ բայց քիչ մ'անորոշ, իսկ տեսութեան հորի-
զոնին վրայ եղածները՝ թէ մութ թէ անորոշ: Հին
մատենագրութիւններնուս պատմութիւնն ալ՝ մեր
տեսութեան հորիզոնին վրայ է, որն որ որչափ հին՝
այնչափ մութ, շատ անգամ որչափ յարգելի ու պա-
տուական՝ այնչափ խնդրոյ տակ է: Ուստի մեր տեսողա-
կան կարողութիւնը զօրացընելով եւ անոր օգնելով՝
աս հեռաւոր բաներէն գոնէ մէկ քանին սովորակա-
նէն քիչ մը աւելի պայծառ ու լուսաւոր տեսնելը՝
թէպէտ դժուար, բայց օգտակար ու զուարճալի է:

ԵՌԱՋՆԻՆ ՄԻՋՈՑ

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Է Ո Ի Թ Ե Ն Է Ե Ա Ռ Ա Ջ

Գ Լ Ո Ի Խ Ե

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն Ս Կ Ջ Բ Ո Ի Ն Ք

(Անդիր ժամանակ)

ՀԱՍՏՐԱԿՈՐԷՆ մեր մատենագրութեան գլուխն անմիջապէս Մար-Աբաս կ'անցնի, առջի գահն առ թագաւորական պատմագրին որոշուած է: Շատ աղէկ Բայց իր դիւրքը կրնայ մեր առջի աղգային գէրէն ըլլալ, սակայն առջի մտաւորական ծնունդը սեպելու հիմ չունինք: Ուրեմն ուրիշ սկիզբ փնտռելու ենք:

Ստոյգ է ինչպէս ամէն աղգի՝ ասանկ ալ Հայոց մատենագրութեան սկիզբն ըլլայ կատարեալ պատմական լուսաւորութիւն ունենալ՝ կարելի չէ. որովհետեւ հասարակօրէն նոյն իսկ աղգաց պատմութեան բուն նախնական սկիզբն ալ առասպելաց կամ անյայտ զրուցաց ամպերու մէջ ծածկուած են: Նաեւ իրին բնութիւնն ալ ասանկ կը բերէր. աղգ ըսածնիս՝ բարոյական անհատ մը սեպելու ենք, որն որ զանազան նպաստաւոր դէպքերու սպասէ, մինչուկ որ գրականութեան օգնութեամբ՝ բնածին բանականութիւնը բարձրագոյն ոյժ ու զօրութիւն մ'առնելով՝ հասուն եղանակաւ իր մտածութիւններուն ճիշդ բացատրութիւն ու գրական գոյութիւն մը տայ:

Սակայն գրականութենէ առաջ կամ գրականութենէ անկախ՝ առհասարակ հին աղգերը, մանաւանդ Ասիացիք ու անոնց հետ նաեւ Հայերը՝ իրենց սեպհական ուսումն ու գիտութիւնը եւ միանգամայն իրենց մտածութիւնները վերջիններուն հաղորդելու ա-

ուանձին եղանակ մ'ունեցած են : Ուրեմն մեր ազգին գրաւոր ուսմանը՝ նախընթաց նախնական ուսումնականութիւն մը, կամ մտաւորական կրթութեան աստիճան մը պէտք ենք դնել : Միանգամայն աս իրենց ուսումնականութիւնը մեր գրաւոր ուսումնականութեանը կամ մատենագրութեանը խարխիս պիտ'որ սեպենք : Ապա թէ ոչ՝ ի՞նչպէս կարելի էր որ առջի ազգային մանաւանդ պատմական գիրքը բազմաթիւ դարերէ ետքը յանկարծ ելլէ՝ առանց իրմէ առաջ ազգային պատմական տարերք ունենալու : Արնանք յորդաջուր գետ մը՝ առանց իր առուններն ու ծածուկ ջրի երակներն ենթադրելու՝ մէկէն բխած մտածել :

Իրաւամբ հետաքրքիր է ազգային հնութեանց նախանձաւոր քննիչը՝ աս աստիճանի հին հայրենական ուսման կերպարանքը տեսնելու : Բայց յայտնի է որ բանականօրէն այսչափ հին բաներուն մինակ մնացորդներով զոհ պիտ'որ ըլլուի . մանաւանդ որ աս գեղեցիկ մնացորդներն իրենց նախնական ամբողջ ցուցնելու բաւական են : Թէպէտ աս մնացորդներուն մէջ մասին վրայ՝ իրենց ժամանակին նկատմամբ՝ ճիշդ երաշխաւորութիւն մը չկայ՝ որ իրենց վերջին աստիճանի հնութիւն մը տանք, բայց մեր նպատակին համար՝ իրենց հնութեանը նկատմամբ այսչափ մինակ ապահովութեամբ դիտնալը բաւական է, որ երբեք գրքի մը կամ ընդհանրապէս դրականութեան ազդեցութեան մը տակ շինուած չեն, հապա՛ ազո՞ր ու քո՞ն ազգային մտաց բերքն ու բխումն են : Գարձեալ ձեռքերնիս եղածը՝ որչափ քիչ հնութիւն ալ ունենայ, միշտ յայտնի կը ցուցնէ որ իր սեռին մէջ առջի բերքը չէ, իրմէ առջի բանի մը մասն է, կամ արդէն կրթուած ու սովորական եղած արուեստի մը կամ հին ճարտարութեան մը գործածն է :

Նխմակ աս ծանօթութեանց տեղիքը փնտուենք :

Մեր երակներուն մէջ քաղող արիւնէն ետքը՝ չկայ անանկ սերտ ու յայտնի կապ մը՝ որ զմեզ մինչուկ մեր հին ու հնագոյն հարցը հետ կապէ՝ ինչպէս լեզուներս : Նոյնը աստիճանն ընդարձակ ու զեղեցիկ գիրքն է, որուն մէջ մեր հարցը գաղափարները, մտածութիւններուն ընթացքը, սովորութիւններն ու ճարտարութիւնը կրնանք քիչ շատ ճշդութեամբ ու զուարճութեամբ կարդալ, իրենց փորձառութեանը, ծանօթութիւններուն ընդարձակութիւնը եւ իրենց բարոյականութեան աստիճանն ընդհանրապէս օրոշել : Հոս մեր նպատակը չիկրնար ըլլալ՝ որ աս տեսութեամբ բոլոր հայերէն լեզուին վրայէն անցնինք : Մեր բաժը կամ հաստատելու կամ բացայայտելու համար՝ քանի մը օրինակ կամ մերձեցուցում բաւական է :

Մեր ազգային պատմագիրներէն վկայութիւն չունինք որ շատ հին ժամանակները՝ Տնտեսական տեղեկութիւնները Հայոց մէջ յառաջ գացած ըլլան : Բայց թէ որ դառնանք մեր հին լեզուին հարցընենք, մեզի աւոր վրայ մեծ լոյս կու տայ, եւ պատմութեանէ գիտցածի պէս՝ պէտք ենք ընդունիլ որ աս գիտութիւնները կամ տեղեկութիւնները շատ հարթ լինելոյն աստիճանն մը հին Հայոց մէջ ծաղկած էին : Ինչ անուանց առատութիւն ու հետեւապէս գաղափարաց յորդութիւն եւ որոշ յստակութիւն չիցուցուիր, թէ որ տնտեսական տեղեկութեան՝ մինակ Անդէորդական ճիւղին վերաբերած բացատրութիւններն աչքէ անցընենք, որոնք այբուբենի կարգաւ ասոնք են . Ալլ, ամիկ, այծ, առն, արջառ, աւդիք, բուծ, գառն, եզն, երինջ, զուարակ, ընջուղ, խաշն, խոյ, կով, մաքի, նոխաղ, որթ, ոչխար, որոջ, ուլ, ցուլ, քաղ, քաւշ .

— Խող, խոճկոր, կինձ, վարազ, եւ այլն, եւ անոնց բազմութիւնը՝ անդեայ, երամակ, կոյտ, հօտ, վտառ եւ այլն: Ասանկ ալ մշակական ճիւղէն՝ արմտեաց սեռը յիշելու համար՝ Գարի, գաւարս, դրկուղ, կորեակ, հաճար, որոն, ոսպն, սիսեռն, վարսակ, ցորեան եւ այլն: Մշակութեան վնասակար բոյսերուն անունները՝ Գաղձն, դժնիկ, եղիճ, ժանտափուշ, խայթահար, կայծու, որոմն, պատաղիճ, սրափուշ, տատասկ, քաղ եւ այլն. վնասակար անասուններէն՝ Թրթուր, մարախ, ջորեակ եւ այլն: Արօր, մաճ, կամն, մանգաղ, գերանդի եւ այլն, ի մասնաւորի տնտեսական մեքենականութեան վերաբերեալ բառեր են: Աս բառերն ըստ մեծի մասին պարզ ու յայտնի նախնական բառեր ըլլալով՝ շատ մեծ հնութիւն կը պահանջեն: Ուստի պսոշափ հեռաւոր հնութեան համար՝ այսչափ երաշխաւորներ ունինք վիայելու՝ որ մեր հարքը շատ կանուխ աս բաներու մէջ յառաջացում ու կրթութիւն ունեցեր են, ոչ լեռնորդեայ ազգեր են եղեր եւ ոչ հնութեան ան ազգերէն՝ որոնք աղքատ ու ողորմելի ապրուստով ու հագուստով կեանքերնին կը պահէին: Անդէորդական դարմանոց գիտութիւնը տարազագործութեան՝ կ'առաջնորդէ, անոր համար ալ հին լեզուներնու մէջ հարուստ եւ որոշ բացատրութիւն ունեցող նիւթերէն մէկն ալ ոստայնանկութեան արուեստն է: — Ասար հակառակ թող փնտռուի ծովային կենդանեաց կամ բերոց անուններ. ինչ նուազութիւն ու աղքատութիւն. ստուգիւ ուրիշ կերպ կ'ըլլար՝ թէ որ Հայք շատ կանուխ Աիլիկիայի պէս ծովեզերեայ երկիր մ'ունեցած ըլլային:

Բարձրագոյն կարգի ծանօթութեան մը գանք: Թէ որ մեր պատմագրաց կապուելու ըլլանք՝ Հայոց հեթանոսական կրօնին մինակ վերջին վիճակը գիտենք. այս ինքն մինակ ան ասենուան կրօնը, երբ

որ Հայաստան՝ իր արեւմտեան դրացիներէն (Փոքր Ասիայէն), քիչ մ'ալ հարաւային դրացիներէն (Միջագետքէն) կուռքեր ու քրմեր գալով՝ նոր յունական դիցաբանութեան հետ խառնուած՝ գիցաբանութիւն մ'ունեցաւ: Բայց թէ որ հին լեզուին գիմներ, մեզի քանի մը ոտնկալու կու տայ, որ զմեզ քիչ մը ամբառնանք՝ աւելի հեռաւորը տեսնելու: Արամազդ (հին պարսկ. Առ-բո-մադ-ա), Հրեշտակ (նոր պարսկ. Ֆերիշտէ՛ որուն հին պարսկերէնը հարկաւ աւելի մօտ է), Գեւ ¹ (հին պարսկ. Գե-ա), Գժոխք (հին պարսկ. Գո-շտի)՝ անունները, որոնք շատ յայտնի ու բաւական ամբողջ բոլոր զրադաշտական վարդապետութեան բովանդակութիւնը կը բացատրեն, ասանկ նախնական հնչմամբ լեզուին մէջ տեսնելով՝ հարկ կ'ըլլայ զնեւ որ երբեմն իրենց նշանակութեամբն ու ամբողջ վարդապետութեամբն ալ Հայոց մէջ ընդունուած ու գործածուած էին:

Աւստի Հայոց բուն հին հեթանոսական կրօնը՝ Քաղզէացւոց, Փիւնիկեցւոց ու Ասորւոց շատ նիւթական ու զեղև կրօնի տեսակէն չէր, հապա բուն ներքին Ասիայի հեթանոսական քիչ մը յտտակ կրօններուն կը վերաբերէր, եւ ի մասնաւորի իրենց հարաւային արեւելեան կողմանէ դրացի Մարաց կամ հին Պարսից կրօնին: Յայտնի կը տեսնուի որ նոր դիցաբանութենէն ետքն ալ ժողովրդեան կամ առմկին մէջ առջի գաղափարները միշտ մնացին. որովհետեւ յիշուած բառերէն շատերը Հայոց քրիստոնէական լեզուին մէջն ալ առնուեցան, եւ արդէն իրենց նախնական նշանակութիւնն ալ քիչ մը ուղղուելէն ետքը՝ քրիստոնէական գաղափարաց հետ նոյն էր:

1 Մեզի համար՝ աս անունն առջի անգամ հայ հեթանոս բանաստեղծը յիշած է. այս ինքն՝ փոխանակ ըսելու որ Մարք Արտաւազդ արքայորդին մանկութեան ատենը մօլի ու կատաղի ըրին, Վիշապազունք՝ Արտաւազդ մանուկը գողցան, կ'ըսէ, ու տեղը Գեւ դրին:

Աղբուէ մը բան հետեւցընելու ուրիշ եղանակ մ'ալ կայ: Հին հեղինակներուն սովորութիւնն էր, որ բանի մը էութիւնը մեկնել ուղելու ատեննին՝ ենթադրելով որ հիները շատ բաներու մէջ մեզմէ ազէկ իրին բնութիւնն ըմբռնած ըլլան, շատ անգամ նոյն իրին անուանը ստուգաբանութեան կը դիմէին: Ասանկ Աիկերոն՝ որն որ իր նախնեացը վրայ չափէ դուրս յարգութիւն ու համարում ունէր, lex (օրէնք) անունը՝ ligare (կապել) բայէն յառաջ կը բերէ, ըստ որում օրէնքն է՝ որ մարդուս ազատութիւնը կը կապէ. ինչպէս նաեւ Աստանախոս religio (կրօն) բառը՝ religare (վերստին կապել) բայէն կը հանէ, ըստ որում կրօնն է՝ որ մէյ մը Աստուծմէ մեղօք բաժնուած արարածը նորէն Աստուծոյ հետ կը կապէ: Տարակոյս չկայ որ աս կերպ խօսքերն ընդհանրապէս չեն կրնար արհամարհուիլ, որովհետեւ թէ որ ճշգիւ իրին էութիւնը չեն նշանակեր ալ նէ՞ դոնէ շատ անգամ ան կը ցուցընեն՝ որն որ հիները նոյն իրին վրայ ըմբռնէր են: Օրինակի աղագաւ՝ հայ փիլիսոփայ մը անտարբեր բան չիսեպեր որ հին լեզուին մէջ՝ անչն բառը հաւասարապէս հոյսոյն (այս ինքն՝ հաստատուն բան, փոփոխելեաց մէջ միշտ էապէս անփոփոխ մնացողը) եւ միանգամայն մարդկային հոգին նշանակէ:

Իսոյց աս բանիս մէջ չափն անցնելը շատ դիւրին է, անանկ որ ծանրութեան սահմանէն ծաղրակաւնութեան սահմանը կոխելու մինակ քայլ մը բաւական է: Մեր տարեգիրներէն խօսելու համար, Աիրակոս Գանձակեցի աս բանին բաւական զուարճալի օրինակ մը կու տայ: Սիւնեաց կողմերը ձեռքն իշխանութիւն ունեցող անձ մը, կ'ըսէ պատմագիրը, կը պահանջէր որ Տղոց մազը թողուի ու չկարուի մինչուկ որ երկըննայ ու պարտի (պատ առցէ), որովհետեւ ասկէ է որ, կ'ըսէր, պարտնի կ'ըսուի. ետքն

ալ պէտք է հարել, կ'ըսէր, որովհետեւ ասիէ է որ
հարէ՞նք կ'ըսուի: Մենք աս հարուստ՝ բայց զգուշու-
թեամբ փորելու բովը ցուցընելը բաւական սեպելով՝
հնութեան ուրիշ հետքերը փնտռենք:

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Մ Բ .

Յարուստի անստի:

Մեր գրականութենէ առաջ գտնուած ազգային
տեղեկութեանց հետքերը փնտռելու սկսելով՝ պինդ
առաջ լեզունիս առջեւ ելաւ: Բայց լեզուն որչափ
հնութեան գեղեցիկ թանգարան ալ էր նէ՛ տար-
անջատ ու սեռական կամ ընդհանուր նշանակու-
թիւն ունեցող բառերէն կամ անուններէն աւելի
բան մը չէր մատուցաներ մեզի: Աս տարանջատ
անունները մեզի ամբողջ տեղեկութիւն մը տալու
համար՝ մեր համեմատութիւններուն ու բաղադրու-
թիւններուն կը սպասեն: Սակայն անանկ անուններու
կարգ մ'ալ կայ, որ ասանկ ընդհանուր բաներ չեն
ցուցընէր, ամէն մէկն ամբողջ տեղեկութիւններ կու
տան, առանց մեր համեմատութիւններուն կարօտ
ըլլալու՝ հնութիւնն իրենց պատմական նշանակու-
թիւն մը որոշած տուած է: Անանկ որ ամէն մէկը
մէյմէկ ամբողջ նախադասութիւն են՝ որ աս կամ ան
տեղեկութիւնը կամ դէպքը կը պատմեն:

Արդէն բնական է որ թէ՛ անձանց թէ՛ տեղեաց
անունները սկզբնաբար ամէնն ալ նշանակութիւն ու-
նեցող ըլլան. անձի մը յատկութիւնը կամ բարբը,
տեղւոյ մը բնակիչը կամ շինիչը, եւ կամ դիպուած
մը, նոյն անձին կամ տեղւոյն անուանակոչութեանն
առիթ եղած է: Աս սովորութեան՝ որն որ բոլոր
հնութեան հասարակ է, բայց մանաւանդ արեւելեանց
մէջ, մեր հին հարբն ալ մասնակից էին: Անոր հա-
մար զարմանք չէ որ բուն Հայկազանց անուններուն՝
զորանք պահուած տեսնելու բախտն ունեցած ենք,

շատերը յայտնի նշանակական ըլլան¹ : Մտադրութեան արժանի բան է՝ որ հին արեւելեայք ասանկ նշանակական անուններու միջնորդութեամբ երեւելի գործքեր յիշողութեան մէջ պահելու ջանացած են : Աս միջոցը, որչափ թերահատար ալ ըլլայ, հիներուն համար՝ որոնց ծանօթութիւններուն չափը դեռ ընդարձակ չէր, շատ պիտանացու էր . որովհետեւ աս անուններն իբրեւ թէ կուռն մը կամ խարխախ մը կ'ըլլային ու անոնց վրայ՝ բերնէ բերան պատմուած զանազան զրոյցներ կը հաստատուէին կամ իրարու հետ կը կապուէին, եւ իբրեւ թէ մէյ մէկ պատմութիւններու հանելուկներ էին :

Թէպէտ աս ընթացքը Յունաց գեղեցիկ ու զարդարուն հին զրուցաց մէջն ալ կրնանք տեսնել², սա-

1 Խոր. Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԹ. ԻԲ. Պերճ, Արբուն, Բազուկ, Սկայորդի, եւ այլն :

2 Օրինակի աղագաւ՝ առասպելը կը պատմէ որ Աթենացիք՝ իրենց Եգէոս թագաւորին ատենը՝ Մինոսս Արեւելի թագաւորէն յաղթուելով, ստիպուեցան ամօթալի դաշամբ մը յանձն առնուլ որ տարւէ տարի երիտասարդաց ու երիտասարդուհեաց բազմութիւն մը Արեւէ խրկեն, որ հոն Լարիւրինթոսին մէջ կեցած Մինոտարոս ըսուած գազանին կերակուր ըլլան : Հեղ մը թեսեւս՝ Աթենացւոց թագաւորին հսկայազօր որդին՝ ուզեց խաւրուող երիտասարդաց մէջ ըլլալ, որ իրեն սովորական քաջութեամբը գազանը սպաննէ ու մարդիկն ազատէ : Ծերունի հայրը Եգէոս՝ ակամայ հաւանելէն ետքը՝ նաւապետին ապսպրեց որ ետ դառնալու ատեն սեւ առագաստից տեղ՝ ձերմակ առագաստ բանայ, թէ որ գործքն յաջողած է : Թեսեւսին գազանն սպաննելը դիւրին էր, բանը՝ Լարիւրինթոսէն դուրս ելլելն էր . բայց անոր ալ ճարեղաւ : Արեւացւոց թագաւորին Արիադնէ աղջիկն աս կայտառ երիտասարդին խղճալով՝ Լարիւրինթոսին դռնէն մտած ատենը՝ ձեռքը կծիկ մը դերձան տուաւ, որ անով մէյ մը գացած ճամբէն կարենայ նորէն ետ դառնալ : Թեսեւս գործքը լմընցուց, նաւը դէպ Աթենք ճամբայ ելաւ : Բայց նաւապետն ուրախութենէն առագաստը փո-

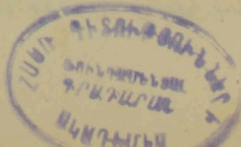
կայն ո՛չ ան ապահովութիւնն եւ ո՛չ ալ մերինոնց
 հետ ան մերձաւորագոյն նմանութիւնն ունին, որն
 որ բոլոր մատենագրութեան առջի յիշատակարանին,
 այս ինքն՝ Մովսիսի առջի գրքին մէջ տեսածնիս ու-
 նի: Որովհետեւ աս գրքիս մէջ կը տեսնենք որ Մով-
 սէս 51 անուն ստուգաբանած եւ բստ մեծի մասին
 անոնց հետ կապուած ու աւանդութեամբ Աբրահա-
 մու զաւակացը մէջ անարատ պահուած զրոյցներն
 առջի անգամ աստուածային առաջնորդութեան տակ
 գրի անցուցած է:

Ի այց մեր հնութեան գալով՝ ահաւասիկ նոյն հա-
 մոզմամբ է որ նաեւ Խորենացին հին անուններէն
 մեր հնութիւններուն վրայ պատմական նիւթեր կամ
 գտած նիւթերուն՝ հաստատութիւն կը գտնէ:

Այսպէս Տարաւն գաւառին անունը՝ Սեմայ Տար-
 բան զաւկէն յառաջ կը բերէ. Չարաւնդ կամ Չա-
 բաւնդ գաւառինը՝ Չրուանէն (այս ինքն՝ Սեմէն,
 որովհետեւ ան կողմի արեւելեանք Սեմայ աս անու-
 նը կու տան, կ'ըսէ): Ի մասնաւորի ազգային պատ-
 մութեան գալով՝ Հարթ լեռնադաշտին անունը՝ Հայ-
 կայ հոն բնակելուն, ու Հայկաշէն գիւղինը՝ Հայկէն
 շինուելուն համար է, կ'ըսէ. Հայկայ Բելայ հետ բ-
 րած պատերազմին տեղը շինուած դաստակերտը՝ Հայթ
 բուած է՝ կ'ըսէ, իսկ Բելայ ինկած տեղը՝ Գեթեղման:
 Արաթաթ լեռը՝ Հայկայ Արմենակ որդւոյն անունէն կը
 հանէ, Արմա-էր Հայկազանց հին նուիրական քաղաքը՝
 Արմայիսէն, Մասիթ լեռան անունը՝ (Մասիս՝ հայ-
 ցական հորովն է) Ամասիա նահապետին անունէն,
 Սիւնիք կամ Սիսակա նահանգին անունը՝ Սիսակէն,
 Շիրակ գաւառին անունը՝ Շարայէն, Գարաւնի ձեռա-

440

խելու մոռցած էր: Ծերունի Եգէստը՝ որ Աթենքի պարբու-
 պէն սեւ առագաստը տեսաւ՝ յուսահատութենէն ինք
 զինքը ծով նետեց. ասանկով ան ծովն Եգէական ծով
 բուռեցաւ:

կերտինը՝ Գառնիկ նահապետին անունէն, Գեղ լեռն
ու Գեղաճոռնի գաւառն ու ծովը՝ Գեղամին անունէն,
Փարսիսի ու Յուլիէրո (կամ Յուլիէրո) դասաւ
կերտները՝ շինողներուն անունէն, այս ինքն Փառօխէն
ու Յուլակէն է, կ'ըսէ. եւ ասոնց անուանակոչութեան
պատճառն ալ իրենց արտաքին կերպարանքն ու տես-
քը կը դնէ, Փարսիին փառաւորութիւնն ու արու-
թիւնը, իսկ Յուլիէն կայտառութիւնն ու գեղեցկու-
թիւնը իրենց անուան առիթ սեպելով: Այսպէս
նաեւ Այրարատ անունը Արայէն յառաջ բերել
կ'ուզէ¹:

Ահաւասիկ ասոնք են ան կէտերը՝ որոնց վրայ մեր
նահապետական պատմութիւնը հիւսուած է: Ան
ցանցաւ ծանօթութիւնները՝ զորոնք աս ժամանա-
կիս վերաբերեալ դէպքերուն վրայ ունեցած ենք,
բայտ մեծի մասին ասոր կամ անոր բնակութեան տեղը
կամ դալթականութիւնը կամ շինութիւնները կամ
անձնական յատկութիւնն է: Աս պզտի տեղեկու-
թիւններն ասանկ տեղական կամ անձնական անուն-
ներու հետ կապուելով՝ շատ դիւրաւ կրնային տեւո-
ղական բլլալ:

Իսկայ մէկալ կողմանէ ալ՝ անտարակոյս է որ աս
անդիր յիշատակները՝ յիշողութենէ յիշողութիւն
անցնելու ատեն՝ կրնան կամ կրճատուիլ եւ կամ
բոլորովին մարիլ: Մէյ մը ասանկ մարելէն ետքը՝
դարձեալ զանազան մակաբերութիւններու եւ հա-
մեմատութիւններու կարօտ կ'ըլլանք, թէ որ ասոնց-
մէ տեղեկութիւն հիւսել կ'ուզենք: Անոր համար
հոս ալ դարձեալ հնազէտ մը շատ շուտ կը դլորի՝
թէ որ ինք զինք մակաբերութիւններու ձեռք թո-
ղու առանց ընտրութեան առողջ ճաշակ ունենալու:
Թէ վերը նշանակուած օրինակները կամ անոր նման
նոյն մասնագրին քով գանուածներն ինչ աստի-

1 Խոր. Գեղք Ա. ԳԼ. Ժ. ԺԲ. ԺԵ:

ճանի ստուգութիւն կամ ճշգրտութիւն ունին՝ անոր վրայ շատ չ'անցնիր, մանրամասն խօսելու առիթ կ'ունենանք:

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ն Գ .

Առաջինը:

Ասոնք ուրիշ միջոց մըն են, որով հնութիւնն ինք զինքը տեւական ընելու աշխատած է: Հիները գլխաւորաբար իրենց բարոյական սկզբունքներն առականերով յաջորդաց կ'աւանդէին: Գրոյ պակսութեան ատեն՝ գործնական խրատները յիշողութեան մէջ պահելու համար ասիկա մէկիկ ծամբայ էր:

Ասոր համար է որ քանի մը հնութենէ մնացած առականներուս նիւթը՝ ուղղակի քարոյսիւն եւ անուղղակի պարտիւն է: Հայր մը իր սիրելի որդեակն առջեւն առնելով՝ կամ մտութեամբ մը նշանաւոր եղած անցած զացած մարդու մը կեանքն առջեւը կը դնէ՝ որ մտութեան մը բերած շարիքն ազդու եղանակաւ ցուցնէ ու անկից զգուշացնէ, եւ կամ իր նախնեացը մէջէն երեւելի դիւցազն մարդու մը քաջութիւնն ու զօրութիւնը պատմելով՝ զինք հայրենեաց օգտին համար գործունէութեան կը յորդորէ: Աս պատմական խրատներն անկէ ետեւ ընտանեաց մէջ համառօտ խօսքով մը յարմար ժամանակին յիշուելով՝ Առակ կ'ըլլայ ու պատմութիւնը լռելեայն կ'իմացնէ:

Աս առակը «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն», — Թէ հատու ու Թէ քաղցը յանդիմանութիւն մըն է, զորն որ չափաւոր ունեւոր մէկ ընտանեաց մէջ՝ որկորոյն չափ չգնող մը ընտանեաց մեծերէն կ'ընդունի: Արովհետեւ Շարայ Արմայիսի որդին շատակեր ըլլալով եւ միանգամայն շատ որդեաց տէր, իր հայրն որ ասանկ ընտանիք մը պահելու միջոց չունէր՝ զինքը Շիրակ դաւառը խրկեց,

որուն առատութիւնն ու պտղաբերութիւնը ասանկ բնակիչներ կրնար հիւրընկալել¹ :

Արկրորդ տեսակէն մնացած կը զանենք աս առա-
կը . “Իբրեւ զսէզն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց
զԹումբս գետոց եւ ցամաքեցոց ի սիգալ իւրում
զյորձանս ծովուց” : Տրդատայ քաջութիւններն աս
առակին առիթ եղած էին, որն որ պատերազմասէր
ազգի մը բերան շատ վայելուչ էր² :

Արնանք բարոյական կամ գործնական խոհեմու-
թեան բացազանչական առակ մը սեպել աս ալ .
“Աստ արկեր զգազիւ գիրկս . (բայց թէ ժողովել
կարիցես՝ մեծ զարմանք իցեն”), որ գրեթէ ան
նշանակութիւնն ունի՝ որն որ սուրբ Գրքին “Ընդ-
դէմ խթանի աքացել” ըսածն ունի : Առիթը՝ ու-
րուն մէջ կը պատմուի որ աս առակը գործածուած
ըլլայ՝ խօսքին նշանակութիւնն ու զօրութիւնն աւելի
ճիշդ կը ցուցնէ : Երբոր Շապուհ Բ . Սասանեան
պարսիկ թագաւորը մեր Պապ արշակունի թագաւո-
րին դէմ պատերազմի կու գար՝ Ուռնայր Աղուանից
թագաւորը խնդրեց Շապուհէն որ պատերազմի ա-
տեն ինք մինակ իր Աղուան գնդովը Հայոց գնդին դէմ
կենայ, Հայերն ինծի յանձնէ, ըսաւ . թող Պարսից
զօրքը՝ միայն Հայոց նիզակակից Հռոմայեցւոց զօր-
քին դէմն ելլէ : Մերուժան արծրունին՝ որ ինքն ալ
Պարսից կողմն անցած էր, երբ որ Ուռնայրի խնդիրն
իմացաւ ու Շապուհին հաւանութիւնն ալ լսեց՝
գարձաւ Ուռնայրին ու վերի առակն ըսաւ : Բազաւա-
նին քովի պատերազմը Մերուժանին խօսքը ստու-
գեց . յաղթութիւնն Հայոց եղաւ եւ Ուռնայր Պապայ
Մուշեղ զօրավարէն վիրաւորած փախաւ³ :

Աս առակները կամ թէ ըսեմ առակաց փշրանք-

1 Առ Խոր . Գերք Ա . ԳԼ . ԺԲ :

2 Ագաթանգ . էջ 99—100 :

3 Բուզ . Դպր . Ե . ԳԼ . Դ :

ները՝ ինչպէս յայտնի կը տեսնուի՝ ամէնքն հաւասար հնութիւն չունին, այս ինքն՝ վերջիններն առջինին բարձր հնութիւնն ու կոկկութիւնը չունին: Վերջինին մեկնութիւնը յայտնի է. որովհետեւ ան երկուքն անանկ հեղինակներէ առնուած են, որոնք ճոխարան ոճ մ'ունենալով՝ առակներն ալ ճապաղ ու ընդարձակ կերպարանք ընդունած են: Իսկ առջինին գեղեցկութիւնն ու ամփոփութիւնը կատարեալ տեսնելու համար՝ պէտք ենք նախ աս ժամանակներու հին ազգային բանաստեղծութիւնը զննել, որուն բաւական հարուստ մնացորդներ ունինք:

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ծ Դ .

Երգեր:

[Թէ որ առակները մեր նախնեաց բարոյական իմաստութեան վճիռներն են, երգերնին՝ իրենց զուարթ զգածմանցն ու զուարճալի օրերուն փառաւորութիւնը, իրենց արուեստին, եւ գեղեցկութիւն, շափակցութիւն ու դաշնակաւորութիւն ճանչցող մտքերնուն զեղուածներն են: Ասոնցմով մեր բուն հին նախնիքն որոշակի հնութեան ան ազգերուն պարը կը մտնեն՝ որոնք կրթութեան առաջին սկզբունքներէն ելած՝ կրթութեան որոշեալ աստիճան մը հասան: Ազգ մը՝ որն որ բանաստեղծութիւն ունեցած է, մանաւանդ մեր ունեցած երգերուն վրայ տեսնուած կատարելութեամբ՝ հարկաւ բնութեան բիրտ ըմբռնմանց կապէն ազատած, իր երեւակայութեանը տէր եղած է, ու հոգեկարգութիւնը զօրանալով՝ սկսած է բնութեան վրայ բարձրէն նայիլ, երեւակայութեան տուած պատկերները ժողովել, համեմատել եւ բազմազունեան ծաղկանց փունջի մը պէս ամբողջի մը կապել:

Բարեբախտութեամբ ասանկ հին ազգային երգերուն զոյութեանը վրայ վիճելու հարկաւորութիւն

չունինք. բայց անոնց ժամանակին, հեղինակներուն, տեսակներուն, օգնականներուն, նկարագրին, արուեստին ու լեզուագիտականին վրայ սովորականէն աւելի մտադրութեամբ նայելու կարօտութիւն կայ:

Ա. Երբոց ժամանակն ու հեղինակները:

Ռուսական մատենագրութիւններնուս մէջ չկայ անանկ բան մը որ ան զարմանալի տպաւորութիւնը վրանիս ընէ՝ զորն որ աս հին ազգային երգերուն իրենց նախնական կերպարանաց մէջ մնացած մասունքն անշուշտ կ'ընէ: Աս տպաւորութիւնը գրգռող յատկութիւններէն առջինը անտարակոյս իրենց բարձր հնութիւնն է: Նաբոլէոն՝ Եգիպտոս արշաւած ատենը՝ հին Եգիպտացւոց մեծայաղթ բրգունքը Գաղղիացւոց ցուցնելով՝ «Արանիդ դարեր կը նային», ըսաւ. բայց հոս թէպէտ դարերուն վրայ նայողը մենք ենք, սակայն տպաւորութիւնը նոյն է:

Սակայն ե՞րբ է աս երգերուն ժամանակը: Աս երգերը մէյ մը շինուելու, մէյ մ'ալ գործածուելու կամ կենդանի տեսելու ժամանակ կրնան ունենալ, եւ ընդհանրապէս՝ իրօք ալ ունեցած են: Շինուելու ժամանակին նկատմամբ՝ աս երգոց նիւթը ժամանակագրական պատմական ըլլալով ու ազգին սկիզբներէն մինչուկ հեթանոսական ժամանակին վերջերը ձգուելով՝ չէր կրնար ամէնը մէկէն հին ատեններն իսկզբան շինուած ըլլալ: Մէկալ կողմանէ ալ՝ թէպէտ ըստ ինքեան կարելի էր որ ամէնը մէկէն հեթանոսութեան վերջին ատենները շինուած ըլլային, սակայն աս տատամսութենէն ալ զմեզ ազատելու համար պատմութիւնը մեզի հաստատուն կէտ մը կու տայ եւ քրիստոսէ մէկ ու կէս դար (այս ինքն Հայաստանի քրիստոնեայ ըլլալէն 450 տարիի չափ) յառաջ բացայայտ աս երգերուն գոյութիւնը կը ցուցնէ¹: Երբ որ մէյ մը ստուգութեամբ գտանք որ

¹ Մար-Արաս, առ Խոր. Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԳ:

աս երգերը մէկ անգամով շինուած չեն, ո՞վ կրնայ
հաւանական սեպել՝ որ Վայն երկու անգամով շի-
նուած են: Արդէն երգին ան մասն որն որ Արտաւ-
ազդ արքայորդոյն վրայ գովութեամբ կը խօսի՝
բնականապէս՝ երգին ան մասէն առաջ շինուած է,
որուն մէջ որ Արտաւազդ կ'անիծուի:

Եւ ատ անգամով շինուած երգերը՝ զանազան եր-
գիչներ կամ բանաստեղծներ կ'ուզեն: Սակայն աս
պատմական երգերուն հեղինակները յանուանէ կամ
ի մասնաւորի ճանչնալու յոյսը մէկդի թող տալով՝
հազիւ կրնանք մինակ ընդհանուր որոշում մ'ունե-
նալ: Նոյն իսկ աս երգերուն նիւթը կը ցուցնէ
որ ոչ քրմերէ կամ անոնց ազդեցութեան տակ եւ
ոչ կրօնական յիշատակներու կամ բազիններու առ-
ջեւ երգուելու համար շինուած են, որովհետեւ
աս երգերն ըստ մասին քրմերու եւ բազիններու
ժամանակներէն յառաջ էին. հապա անանկ ան-
ծինք են աս բանաստեղծները՝ որոնց առջեւ ար-
քունիքը գոց չէ, կրնան կոր բարձրագոյն կարգի
դէպքերուն մանր հանգամանքն ու ծածուկ պատ-
ճառներն իմանալ: Գարձեալ՝ աս բանաստեղծներն
որոշեալ գաւառի մը փառքը չեն, մինակ տոհմի
մը պարծանքներուն քարոզը չեն, իրենց երգը Հայ-
աստանի զանազան իրարմէ հեռու տեղերու եւ տոհ-
մերու յիշատակներն ունի, եւ ասով ազգային միու-
թեան զգացումը զանազան հայ ցեղերու մէջ պահե-
լու մէկիկ է: Բայց հարկաւ Հայաստանի ամէն կող-
մը բանաստեղծութեան փափուկ տունկը բուսցընե-
լու եւ սնուցանելու հաւասար յարմարութիւն չու-
նէր: Արդեօք Յունաց յոնիական կամ բիովտական
երգեցկաց զանազան դպրոցները հոս ալ փնտուելու է:
Ո՞վ կրնայ որոշակի ըսել թէ արքունիքը կամ քա-
նի մ'ազատ ցեղեր կամ նախարարութիւններ իրենց
քաջութիւններն անմահացընելու համար պատմական

երգիչներ ունեցած չեն, եւ կամ Յունաց հագներ-
գուաց ¹ պէս՝ Հայոց վիպասաններն ալ Ազատաց
աներէն վարձուած չէին:

Աս երգերուն շինուիլը հեթանոսութեան հետ
միասեղ գոնէ ընդհանրապէս դադրած ալ է նէ՝
գործածութիւնը հարկաւ կը տուէր, արդէն շի-
նուածները յիշողութեանց մէջ կենդանի էին: Բայց
քրիստոնէութեան պաշտօնեաները որչափ կարելի է
աս հեթանոսութեան դաշտավայրներուն վրայ բու-
սած քիչ շատ թունաւոր ծաղիկները խղզելու կը
նայէին: Եւ ստուգիւ բնականապէս շատ մեծ կրնային
ըլլալ ան բարուց վնասակար տպաւորութիւններն,
որոնք (ինչպէս ունեցած հատակոտորներնուս վրայ
տեղ մը կ'երեւայ) հսկայագործ այլաբանութիւննե-
րով կը զրգուռէին, ու բանաստեղծական հրապոյրք-
ներն իրենց հեթանոսական փառաւորութիւններուն
յիշատակը շատ կենդանի եղանակաւ նորոգելով՝ չա-
փէն աւելի զիրենք իրենց նախնեաց կը մօտեցընէին:
Հին Հայոց որչափ ալ «անսիրելութիւն երգարանաց
բանաւորաց», ² տանք՝ սակայն բաւական ընդհանուր
գործածութիւն կար. չորրորդ դարուն առանձինն
իրենց վիպական երգերուն ունեցած մեծ սէրը գի-
տենք ³: Գեռ հինգերորդ դարուն՝ իրենց գինաւետ
երկիրներու բնակիչ ու կենցաղատէր գողթնացիք աս
հայրենի երգերն Երասխայ ափանց մօտ ու այգես-
տաններնուն մէջ կը հնչեցընէին ⁴: Ասոնց ասանկ մեծ
«իբով աս երգերը պահէլուն ⁵ մեկնութիւնն՝ իրենց

1 Rhapsodes.

2 Խորեն. Ա. ԳԼ. Գ:

3 Փ. Բուզ. Գ. Դպր. ԺԳ. ԳԼ. «Չիւրեանց երգս ա-
ռասպելաց զվիպասանութեան սիրեցեալք ի փոյթ
կրթութեանցն, եւ նմին հաւատացեալք եւ ի նոյն
հանապազորդեալք»:

4 Խորեն. Գիրք Ա. ԳԼ. ԼԱ:

5 Խորեն. Գիրք Ա. ԳԼ. Լ:

Հեթանոսական հայրենի կրօնին ունեցած սէրն ու նախանձաւորութիւնն է: Գողթնացիք գրեթէ Հայոց մէջ ան ցեղն եղան քրիստոնէութեան նկատմամբ՝ որն որ Գերմանացւոց մէջ Սաքսոններն էին: Դեռ Հինգերորդ դարուն առջի կէսին իրենց մէջ ծածուկ կամ յայտնի հեթանոսութիւն կար, անանկ որ Ս. Մեսրոպ իր առաքելական կենաց մէկ մեծ մասն անոնց դարձին զոհեց¹: Ասանկով հեթանոսական երգերը՝ հեթանոսական կրօնը, եւ հեթանոսական կրօնը՝ երգերը բռնելով, նոյն դարուն վերջի կէսին մէջ՝ առանձինն Գողթան երգիչներու ակումբն իբրեւ նշանաւոր համբաւուած էր², եւ ան երգերը գոնէ ըստ մասին շատերուն ծանօթ էին³: Ո՛վ կը յուսար որ Հինգ դար ետքն ալ դեռ ասոնց հետքը գտնուի: Մագիսարոս բոլորովին նոր հատուած մ'ալ գեղջկաց բերնէն լսած է (որն որ ետքէն կը տեսնենք): Մէկ կողմանէ իր անձին բարոյական նկարագիրը՝ երաշխաւորութիւն կու տայ որ աս ծանր մարդը զմեզ խաբել ուզած չըլլայ, մէկալ կողմանէ ալ՝ նոյն դարուն բանասիրական ծանօթութեանց վիճակը ապահով կ'ընէ զմեզ՝ որ խաբել ալ չէր կրնար. որովհետեւ միայն տասնուիններորդ դարուս հայերէն բանասիրական ծանօթութիւնները գուցէ հազիւ կարող ըլլան կերպով մը ան նոր հատուածին պէս հատուած մը՝ առաջուց ունեցած հատուածներնուս նմանութեամբ՝ շինել: Ա՛լ անկէ ետեւ աս երգերը հնչելէն կամաց կամաց դադրելով՝ գրոց մէջ իրենց թողուցած հետքերը կը փնտռուին:

1 Կորիւն՝ Վարք Ս. Մեսր. եւ Խորեն. Գիրք Գ. ԳԼ ԽԷ եւ Կ:

2 Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. ԽԹ:

3 Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. ԿԱ:

Բ. Երգեր — Գրական:

Արգերը՝ որոնց ժամանակին ու հեղինակաց վրայ
խօսեցանք, որչափ հնութեան զանազանութիւն, որ-
չափ այլեւայլ հեղինակներ ունենան, սակայն ամեն-
քը մէկէն մէկ տեսակ են, պատմական բանաստեղ-
ծութիւն¹ կամ մեր նախնեացը լեզուա խօսելով՝
վեպ², վիպասանութիւն, վիպագործութիւն³ ու լեռելեաց
երգեր⁴ են:

Այց աս վիպագործութեան՝ որն որ միշտ ու ա-
մէն տեղ բանաստեղծութեան անդրանիկ ծնունդն
եղած է, շուտով Գնարահանը⁵ կը հետեւի: Ժողո-
վուրդ մը՝ որ մէյ մը իր քաջերն ասանկ արուես-
տով փառաւորելու յաջողակութիւնն ունեցած էր,
անկարելի էր որ աս իր ճարտարութիւնն իր վառ-
վուռն ընկերական կենաց զանազան առիթներուն
մէջ չգործածէր, եւ անանկով վիպական երգերէն
զատ զանազան առիթից յարմար կարճ կարճ երգեր
չունենար: Իրօք ալ նոսաք, ցոցոց, գեղջնոց, հրմանջոց
եւայլն անուամբ երգեր յիշուած են. (տաղ, շէր եւ
այլն անունները՝ թէ անուամբ ու թէ իրօք շատ նոր
են):

Աս քնարական երգերուն արուեստաւորաց կող-
մանէ աս անտարակոյս է՝ որ ինչպէս պատերազմական
ու քաղաքային դէպքերն արիական մտածութիւն
ու սիրտ պահանջելով՝ վիպագործութիւնը գլխաւո-
րաբար բանաստեղծից ձեռքն էր, մեղկ քնարականը՝
գլխաւորաբար ընտանեկան յարաբերութեանց աւելի
դիւրաշարժ բանաստեղծութեաց արուեստ կը սեպուէր:
Թէպէտ ասոնցմէ՝ առջիններուն պէս առջեւնիս օրի-

1 Épique,

2 Έπος

3 Épopée.

4 Ուրիշ անգամ Փ. Բուզանդէն ու Խօրենացիէն յառաջ
բերուած աները:

5 Lyrique.

նակներ չունինք՝ իրենց որպիսութիւնը քննելու, սակայն ասոնց թէ առջիններէն զանազանութիւնն եւ թէ իրարմէ տարբերութիւնը ստուգիւ արուեստի կողմանէ չէ, որչափ՝ իրենց նիւթին ու գործածութեան առթից կողմանէ:

Այոց դեռ քրիստոնէութեամբ բարձրագոյն մտածութիւններու եւ յոյսերու չվերացած բնութեան կենաց մէջ ընկղմած վայրագ ժողովուրդն իր պատերազմներէն ու որսերէն ետքը՝ ուրիշ մէկ այնչափ զինք բոլորովին յափշտակող ու խորունկ մտազրութիւնը գրաւող բոպէներ չունի՝ ինչպէս զուարթ ու ընկերական խնճոյք կամ գինարբուք մը, յաջող ու յուսալից հարսանիք մը ու անողոքելի մահուան արկածը, որոնք իր կենացն ողբերգութեան՝ նշանաւոր արարուածներն² են: Մեր հին պատմագրութիւնները՝ որչափ մասնաւոր դէպքեր պատմելու ազահ ըլլան, սակայն շատ անգամ առիթ կ'ունենան կամ թագաւորական հարսնիք մ'երեւցընելու, որուն հանգիստութեանն ատեն բոլոր երկիրը շարժի, ու այլեւայլ հրապարակական ուրախութեան նշաններուն մէջ՝ ցոյց կամ ցցոց երգեր ըլլան³, եւ կամ ինչպէս թագաւորները⁴, ասանկ ալ ընչաւէտ նախարարներ իրենց որսին երէներէն շինուած կերակուրներով զարդարուած ու ծաղկալից սեղաններուն վարձակներ ու երգեցիկներ պակաս չէին ըներ⁵: Այսպէս Բակքոս ու Աստղիկ իրենց քնարականն ունենալէն ետքը՝ ողբերգակ քնարական մ'ալ դաժան Ատրոպոսին նուիրուած էր: Ինչպէս ամէն նաեւ քիչ մը նուազ կրթեալ հեթանոս աղգաց՝ անանկ ալ

1 Tragédie.

2 Acte.

3 Ագաթ. ԺԷ:

4 Խորեն. Գերբ Գ. ԳԼ. ԺԹ: Փ. Բուզ. Ե. Դպր. ԳԼ. ԼԲ:

5 Խորեն. Գերբ Բ. ԳԼ. ԿԳ:

Հայոց շախմատները ու յուսահատ արտամութիւնն անբնական բացարձակութիւններու կը դիմէր: Արդէն Հոմերոսի Իզիակահանին մէջ մեռելը գորգի վրայ կը դրուի. մէկ դիէն աբք գլուխնին մոխիր՝ գեանի վրայ ինկած կը թաւալին, մէկալ դիէն կանայք կուրծքերնին կը ծեծեն, այտերնին կը ցտեն, փետտած մազերնին ու կտրտած խոպոպիները ցուրտ դիոյն վրայ կը նետեն: Հեկատորին դիոյն քով՝ երգիչներն աշխարող կանանց հետ ողբոց ձայները տալէն ետքը՝ Անդրոմաքէ իր երկանը գլուխը ձեռուրներն առած՝ իրենց ձայներուն արձագանգ կ'ըլլայ, ու մէկալ կանանց ողբերուն առաջնորդ (մայր ողբոց): Աս նկարագիրը կարծես թէ Փառանձեմայ՝ Գնելայ դիակին քով ըրածներուն նախատիպն է¹: Հայաստան ալ շատ կանուխ յատուկ երգեցկաց դասեր ունէր՝ եղերամարք կամ ձայնարկուք ըսուած (կուսանք ու կանայք), որոնք սեւեր հագած իբրեւ թէ դիահանութեան անհրաժեշտ սպասահարկութիւն մը կ'ընէին իրենց կեղծեալ եւ ցաւալի ծափահարութեամբն ու արուեստական ողբերովն²: Ասոնց երգերուն կամ ճրճունջներուն³ նիւթը՝ վախճանելոյն հասակը, կեանքը, զանազան ընտանեկան յարաբերութիւնները, մահուան կերպն ու առիթը կու տար, եւ անանկով գրեթէ փոքր վիպասանութիւն մը կը շինուէր⁴: — Քրիստոնէութիւնը՝ որն որ ցանկութեանց մանաւանդ սանձ քան թէ ճարակ կը հոգայ, շատ իրաւամբ սա քնարական երգերուն ծուռ աչքով պիտ'որ նայէր: Նոյն տեսակ երգեր էին՝ որոնցմով անցած զացած հե-

1 Փ. Բուզ. Դ. Դպր. ԳԼ. ԺԵ:

2 Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. Կ: Փ. Բուզ. Ե. Դպր. ԳԼ. ԼԵ:
Կոծ, աշխարան, ողբը, ոճիբք լալեաց ըսուած — κοπετός,
ὀδυρμός, θρηνοί.

3 Nenia

4 Փ. Բուզ. Դ. Դպր. ԳԼ. ԺԵ:

ԹանտուԹիւնը մէկ ու կէս դար իսկ ետքը նորէն
 Հայաստան բերելու աշխատուեցաւ¹ : Եկեղեցւոյ կար-
 գերը գործնականապէս աւելորդ ըրած էին ձայնար-
 կուաց խումբը՝ պաշտօնէից զնդովն ու իրենց ծանր
 սաղմոսներովն ու օրհնութիւններովը : Սակայն հարկ
 կար որ դեռ շատ ատեն թէ եկեղեցական օրէնսդրու-
 թիւնն աս սովորութեան՝ դէմ օրէնքները կրկնէր², ու
 թէ բեմէն ստեպ յարութեան յոյսը քարոզուէր³ :

Բուն Բանագործական Բանաստեղծութիւնը⁴ ինչպէս
 իրենց դրացի Պարթեւաց մէջ, ասանկ ալ հին Հայոց
 մէջ հայրենական ու բնիկ չէր : Ստոյգ է՝ հինգերորդ
 դարուն վերջի կիսոյն մէջ թատերաց ու թատերական
 գուսանաց դէմ պատուէրները⁵ յայտնի կը ցուցը-
 նեն թէ նոյները Հայաստան ալ ըլլան, բայց հարկաւ
 կամ խաղացողները յոյն էին, եւ կամ 100 տարիէ
 մ'ի վեր Յունաց ձեռքն եղած Հայաստանի ա-
 բեւմտեան մասին մէջ տարածուած էին :

Գ. Ընկերող նախաբաններ :

Թէ վիպասանական ու թէ քնարական բանաստեղ-
 ծութեանց հետ՝ կենդանի ձայնէն զատ գործիա-
 կան ընկերութիւնը⁶ մ'ալ անբաժին էր : Հին Հայոց
 ամէն երաժշտական կամ գուսանական գործիք-
 ներուն (նուագարաններուն) ճշդիւ ինչ ձեւ ունենալը
 ճանչնալ՝ կարելի չէ : Յունաց քանդակագործութեան
 գեղեցիկ յիշատակարաններն ու նկարապաճոյճ խե-
 ցեղէն անօթները շունինք կամ դեռ մեր տեսու-
 թեանը չէ հասած, որ մարմարեայ մուսայից ձեռքի
 նուագարանները կամ բնտանեկան երաժշտութեան

- 1 Եղիշէ, Պատմ. Վարդ. Գ. էջ 108 :
- 2 Փ. Բուզ. Գ. Դպր. ԳԼ. Գ : Կանոնագիրք՝ ստեպ :
- 3 Յովհ. Մանգակ. ստեպ :
- 4 Dramatique.
- 5 Յովհ. Մանգակ. Ճառ ԺԷ :
- 6 Accompagnement.

գործիքները դիտենք: Սակայն ընդհանուր որպիսու-
թիւնը նաեւ առանց ասոնց կրնայ ծանչցուիլ: Հնոց
երեք տեսակ գործիքներն ալ հին Հայոց ծանօթ
էին, որովհետեւ փշղակիան, լարիան ու խնդրիան գոր-
ծիքներ ունէին: Փող եղեգնեայ (առանձին կամ շտան
իրարու հետ կապուած այլեւայլ ձայնի աստիճաննե-
րով՝ իբրեւ երգիոն) ¹, (հաւանականաբար նաեւ) եղ-
ջերեայ ու պղնձի ². փոխազայի սրինգն իրենց զրացի
ազգէն կրնար դիւրաւ գալ: Աղեաց նուագարաններ
էին՝ քնար, ջնար, սառնիչ, փանդիւն, լին ու հաւանա-
կանաբար՝ միայն խորենացւոյն քով յիշուած ու վի-
պասանական երգերու ատեն գործածուած բաժնիւն՝
որն որ վերիններէն մէկուն հետ նոյնանշան պիտ'որ
ըլլայ ու իր արմասն ալ Փիլոսնի թարգմանութեան
բաժնիւն բառին մէջ եղած կ'երեւայ, ուստի եւ բարձր-
կեկ (բամբ = պարսկ. պամ) ձայն մ'ունեցող աղբրախ
նուագարան մը պիտ'որ ըլլայ: Հարկաւ ասոնց շտան
ինչպէս անուամբ՝ ասանկ ալ կամ աղեաց թուով
կամ կազմուածքին ձեւովն իրարմէ տարբերութիւն
մ'ունին: Ծնծղայ ու թմբուկ գրեթէ միշտ յի-
շուած նուագարաններուն արբանեակներն էին ³: Իսկ
հին Հայոց ձայներուն կամ դաշնակաւորութեանց ⁴
կամ գեղգեղանաց ինչ չափ ու ինչ կերպ ունենալուն՝
նով կրնայ լոյս տալ, ուր որ Յունացն անգամ աղէկ
ծանչցուած չէ: — Ամէն երեւելի առթից մէջ գու-
սանութեան կամ երաժշտութեան գուսար՝ Վաքաւ
քիչ շատ արուեստական եղանակաւ մը կ'ընկերանար,
երբեմն առանձին իբրեւ հաստ, հայնէս կամ վարդ,
երբեմն բազմութեամբ իբրեւ պար կամ պարանդիկ ⁵,

1 Մամբր. ճառ ի յար. Ղազարու:

2 Խորեն. Գիբբ Բ. ԳԼ. Կ:

3 Վերը յառաջ բերուած տեղերը:

4 Aquonia.

5 Ագաթ. ԺԷ:

եւ որն որ զարմանալի է՝ նաեւ եղերամօրք իրենց սեպհական տրամալի կաքաւուն եւ պարուց տեսակն ունէին՝ 1 :

Գ. Երգոց արո-ե-արը, հոգին ար-ը-ն:

Հին երգերնու ժամանակներն, հեղինակներն ու զանազան տեսակները քննելէն ետքը՝ պէտք է որ անոնց արո-ե-արն ալ դիտենք: Թէ որ՝ ինչպէս մինչուկ հիմա սովորաբար կ'ըլլար, զմեզ աւ երգերուն ու երգիչներուն ժամանակին ու պարագայից տանելու տեղ՝ զիրենք մեր ժամանակին ու պարագաներուն բերենք, այս ինքն՝ մեր հնոց բանաստեղծութիւնը մեր հիմակուան ճաշակովն ու արուեստովը դիտել ու դատել ուզենք, եւ կամ Յունական-Հռոմէական բանաստեղծութեան ու նոյն իսկ նոր պարսկային բանաստեղծութեան հետ ճիշդ համեմատութեան խոթենք, հարկաւ ոչ իրենց ճշմարիտ հոգւոյն կը թափանցենք եւ ոչ իրենց սեպհական եղած արուեստը կ'իմանանք:

Ստուգիւ շատ ծանր ականջ, շատ բութ զգայութիւն պիտ'որ ունենայ աւ երգոց իրենց նախնական կերպարանաց մէջ մնացած հատակոտորները կարդալէն ետքը՝ իրենց վրայ արծակ խօսքէ զանազանութիւն մը չտեսնողը: Բայց զիրենք ասանկ արծակ խօսքէ որոշող տարբերութիւնն ինչ է: Շատերն երբեմն ասանկ ու երբեմն անանկ տաղական արուեստ մը նշմարել ուզեցին: Բիրտ մտածութիւն մը կ'ըլլար ասոնց վրայ (Արաբացւոց) նոյնաձայն վերջերն (յանգերը) փնտուել՝ կամ ամբողջ վանկերով եւ կամ պարզապէս ձայնաւորներու նոյնութեամբ, կամ թէ Գերմանացւոց Հիլդեբրանդեան հին երգին մէջ դիտուած՝ տողի մը զանազան անդամոց սկզբնական վանկերուն նոյնաձայնութիւնը: Բայց իրօք ուրիշ փորձերու ձեռք զարնուեցաւ. երբեմն վանկերու գրե-

Բէ նոյնաթիւ համրանքովն յափշտակուելով ու անոնց համեմատ տողերու կտրատելով, եւ երբեմն առ դրու-
թեամբ ալ չյագած՝ Յունական կամ Հռոմէական
չափերուն դիմեցին, այս ինքն՝ երկայն ու կարճ վան-
կերու համեմատութիւններով լուծուած մ'ուզեցին
գտնել. վերջապէս ասկից ալ դատարկ ելլելով՝ քիչ
մնաց որ ալ բացայայտ առ երգերուն մասնաւոր ա-
րուեստն ու արձակ խօսքէ ունեցած տարբերութիւնն
ուրացուէր:

Բայց առ աստիճանի յոյսերնիս չէինք կտրեր՝
թէ որ առ հնութեան նկարը՝ ճշմարիտ դիրքէն դի-
տէինք: Աս դիրքը միջին Ասիան եւ ի մասնաւորի
հին Ասիան էր: Բանաստեղծութիւնն Յոնիայի մէջ
յանկարծ չբուսաւ. ինչպէս յունական ազգը պատ-
մութեան անդրանիկ ազգը չէ, ասանկ ալ իր կրթու-
թիւնն առանց ենթադրութեան ու բոլորովին սկզբ-
բնական չէ: Ուստի բոլոր Ասիայի կամ գոնէ միջին
Ասիայի հետ՝ Հայք ալ բանաստեղծութիւն մ'ունե-
ցան, որն որ թէ ընդհանուր եւ թէ ազգային բա-
նաստեղծութեան պատմութեան մէջ առջի շարքն
ու առջի օղն է: Աս նախնական ասիական բանա-
ստեղծութիւնն հետագաներէն զանազանող նկարա-
գիրն ան է՝ որ ասիականին վրայ դեռ բնութիւնը
շատ տիրող է, որուն հակառակ՝ վերջնոց վրայ ա-
րուեստն՝ որ բնութեան նախանձորդն է, զօրացած ու
տիրապետած է, թէպէտ մէկալ կողմանէ՝ ոչ ասոնք
բնութիւնը բոլորովին թողուցած են եւ ոչ անոնք
արուեստը: Միջին Ասիայի ազգերուն մատենագրու-
թեան գլխաւոր երեւեցուցիչն Եբրայեցւոց ազգին
յաւիանական մատեաններն են: Հին արեւելեան
մատենագրութեան պատմութեան մէջ մեծ ու պա-
տուաւոր սպասաւորութիւն մ'ըրած կ'ըլլան Հայք՝
թէ որ իրենց հին մատենագրութեան հատակոտոր-
ներն եբրայական գրոց՝ նաեւ տկար արձագանգ մը

կամ աղքատ յաւելուած մ'ըլլան: Իբրք ալ ինչպէս քանի մը բանի մէջ արդէն ակնարկեցինք, ու ետքը աւելի ծանրակշիռ նիւթի մէջ ասոր մտադիր ընելու առիթ կ'ունենանք, աս երկու ազգին բանաստեղծութեանը մէջ անանկ արուեստի նոյնութիւն մը կը տեսնուի, որուն հասարակաց աղբիւրը՝ միայն հնութիւնն ու բնութիւնը կրնայ ըլլալ: Որչափ նիւթոյ ու քանակութեան կողմանէ՝ իրարմէ հեռու են, այնչափ իրենց արուեստին մէջ եղած միաբանութիւնը զարմացուցիչ է. այս ինքն՝ որ այսչափ տարբեր նիւթի մէջ, այսչափ պզտի կտորներու վրայ՝ այնչափ շատ ու ստեպ նմանութիւն գտնուի, կամ եբրայական նկարագիրը՝ բանաստեղծութեան գրեթէ ամէն կանոններովն անոնց վրայ երեւայ:

Հին ասիական բանաստեղծութեան արուեստին ջղերն են՝ Չափականութիւն կամ Թոսականութիւն² ու Համեմատականութիւն³: Չափականութիւնը, այս ինքն՝ խօսքին թիւը, չափակցութիւնը կամ քայլը, հին քերթուածի մը շարժում տուողն էր: Շատ հաւանական կ'երեւայ որ Խորենացւոյն աս երգերը՝ Խոսելաց երգ կանչելուն ալ հիմն՝ նոյն թուականութիւնը կամ չափականութիւնն ըլլայ: Որովհետեւ իսկզբանէ բանաստեղծութիւնն երաժշտական կամ գուսանական արուեստի հետ կապուած էր՝ պէտք էր որ ինքն ալ չափով մ'ընթանար, եւ աս չափն իւրաքանչիւր նիւթին համեմատ խօսքի ներդաշնակաբար սահուն ընթացք մը, հասում մ'ունենար: Աս չափականութեան կամ թուականութեան գլխաւոր կերպն է՝ մէյ մ'ըսուած բացատրութիւնը հետեւեալ բացատրութեան մէջ

1 Հին Կտակարանն ըստ նիւթոյն՝ պատմական, բանաստեղծական ու մարդարեական կը բաժնուի, եւ հետեւապէս՝ միջին մասը Ս. Գրքին մէկ մեծ կազմիչ մասն է:

2 Rhythme

3 Parallélisme.

նոր դարձուածով մը կրկնել՝ առանց իմաստին կապակցութիւնը խզելու, բայց միանգամայն ընթացքին մէջ նոր բառեր ու նոր իմաստներ առջիններուն հետ հիւսել. անանկ՝ որ աս աստիճանաւոր կարգաւորութեամբ կապակցեալ խօսքերը կարծես թէ կոհակաձեւ ետեւէ ետեւ կը ծփան ու իրար դէպ առաջ կը քշեն՝ մինչուկ որ որոշեալ ամբողջութեան մը հասնին: Այսպէս է ունեցած հատակտորներնուս մէջէն ամենէն մեծն ու անարատը՝

Երկներ երկին եւ երկիր,
 Երկներ եւ ծիրանի ծով,
 Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
 Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
 Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
 Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր¹.
 Նա հուր հեր ունէր,
 Ապա թէ բոց ունէր մորուս՝
 Եւ աչկունքն էին արեգակունք²:

Նոյն դաշնակաւոր կրկնութիւններն ու աստիճանաւոր իմաստի յառաջագիմութիւնը, որչափ Եբրայեցւոց գրքերուն սկզբնագրին մէջինը շիցուցուիր ալ նէ՛ կ'իմացուին՝ Արամիր ծովէն անցնելէն ետքը թմբկօք ու պարուք երգուած օրհնութենէն՝

. . . «Աջ ք՞ Տէր փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով
 — աջ ք՞ Տէր խորտակեաց զթշնամին . . . Հողմով

¹ Աս տողը մէկ ու նորագիտ օրինակէ մը Ամստերտամ 1695ին թովմաս Վանանդեցւոյն հոգարարձութեամբը տպուած Խորենացւոյն մէջ, եւ նոյն տպագրութեան վրայ Վենետիկ 1752ին Սարգիս արքեպիսկոպոսին հոգարարձութեամբը տպուածին մէջ է Ե- ի Բոյոյն լուրի խորտակ պարտիկի. թէպէտ աս ընթերցուածին հարազատութեան երաշխաւորութիւն չեն ի տար ս'չ Վենետիկի նոր զգուշաւոր տպագրութեանց ձեռագիրներէն գոնէ մէկը եւ ս'չ նոյն իսկ խօսքին շարքը:

² Խորեն, Գիրք Ա. ԳԼ. ԼԱ:

սրամտութեամբ քով պատահեցան ջուրք — պաղեցան
որպէս պարիսպ ջուրք — պաղեցան ալիք ի մէջ ծովուն
. . . Լուան ազգք եւ բարկացան — երկունք կալան զքնա-
կիչս Քանանացւոց — յայնժամ տաղնապեցան դատաւորք
Եդովմայ եւ իշխանք Մովարացւոց — կալաւ զնոսա դո-
ղունք — հալեցան ամենայն բնակիչք Քանանացւոց»¹ :

ինչպէս նաեւ Գեբովրայ օրհնութենէն՝

«Լուարուք թագաւորք եւ ունկնդիր լէրուք նախարարք
— ես Տեառն երգեցից — եւ սաղմոս ասացից Աստու-
ծոյ Իսրայելի : — Տէր յելանեւ քո ի Սէիրայ — եւ ի շուեւ
քում յանդատանացն Եդովմայ — երկիր շարժեցաւ —
եւ երկինք խռովեցան — լէրինք շարժեցան յերեսաց
Տեառն Ելովայ Սինայի — յերեսաց Տեառն Աստուծոյ
Իսրայելի : . . . Կապուտ երանգոցն Սիսարայ — կապուտ
երանգոցն գոյնագոյն նկարուց — նարօտ պէսպէս նկա-
րուց, այն էր պարանոցին նորա կապուտ : . . . Հեղե-
ղաան Կիսոնի մերժեաց զնոսա — հեղեղաան Կադեսի-
մայ, հեղեղաան Կիսոնի»² :

Վերջի տողերը մեր հատակոտորներէն ուրիշ հատա-
կոտոր մը կը յիշեցընէ, որն որ ո՛չ առջինին մեծու-
թիւնն ունի եւ ո՛չ նոյն աստիճանի անարատութիւն,
այս ինքն՝

Հատուած զնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց
գաւառէն զՔասաղ գետով,

Եկեալ նստեալ զՇրէզ բլրով, զԱրտիմէդ քաղա-
քաւ, զՔասաղ գետով,

Կռել կոփել զդուռն երուանդայ արքայի³ . . . :

Հին ասիական բանաստեղծութեան Չափականու-
թեան բուն ոյժը՝ Համեմարականութեան վրայ է, որն
որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ մէկ զլիսաւոր իմաստ
կամ մտածութիւն մը բացատրող երկու կամ շատ
նախադասութեանց կանոնաւոր կապակցութիւնն ու

1 Եւք. ժե .

2 Գատ. Ե :

3 Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. ԿԵ :

չարքը: Հին արեւելեան բանաստեղծները խօսքի երկայն շրջաններով (պարբերութիւններով) խօսելու սովորութիւն չեն ցուցրներ, հապա հասարակօրէն կարճ վճռական նախադասութիւններ կը գործածեն: Բայց որպէս զի աս նախադասութիւնները միօրինակութեամբ մտադրութիւնը շոգնեցրնեն, զանոնք յօրինաւոր¹ համեմատութեամբ մը իրարու հետ կը հիւսեն: Ասանկով այլեւայլ նախադասութիւններ բոլոր խօսքին նկատմամբ մէյմէկ անգամ կ'ըլլան: Հասարակօրէն երկու երկու իրարու քով կը լծակցին, երբեմն ալ երկուքին մէջ ուրիշ անգամ մը կ'իյնայ՝ որ ետքէն չորրորդ անգամին հետ կը համեմատի. բայց ամենէն յաճախն երկու անգամներուն կապակցութիւնն է, որն որ մեր առջի մեծ հատակոտորին վրայ կ'երեւայ: Աս անգամներն իմաստին կողմանէ կամ հակադրական եղանակաւ կը կապուին, այս ինքն՝ երկու հակառակ նախադասութիւն մէկ ամբողջ իմաստ կ'ակնարկէ, որն որ առակաց մէջ ստէպ կը պատահի, ինչպէս ուրիշ անգամ յիշուած շատակերի առակին վրայ մեզի համար ալ օրինակ մ'ունինք, եւ կամ հակադրական, այս ինքն՝ երկու նախադասութեան մէկ ամբողջ իմաստի բաժանեալ մասունքը կ'ըլլան, յաջորդը նախորդին շարունակութիւնը կ'ըլլայ, բայց շատ անգամ աս շարունակութիւնը հասարակօրէն անգամներով կ'ըլլայ, անանկ որ երկու նախադասութիւնն ալ նման իմաստ ու մտածութիւն կ'ունենայ պզտի փոփոխութեամբ մը: Բազադրականն ու Հաւասարազօրն աղէկ կ'երեւան աս դաշնակաւոր ու անարատ պահուած տողերուն մէջ՝

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,

Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն²:

1 Systematique.

2 Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. Ծ:

Թուականութիւնն ու Համեմատականութիւնը՝
 Հայոց հին տաղական արուեստին երկու գլխաւոր օ-
 բնէնքները՝ նոյն հին արուեստին ու հիմակուանին մէջ՝
 բաց յայլոց ան էական զանազանութիւնը կը հիմնեն՝
 որ հինին մէջ տիրողը՝ նոյն ատենուան մարդկան ի-
 մասան ու մտածութիւնն էր, իսկ ասոր հակառակ
 վերջինին մէջ ձեւը շատ կը տիրապետէ ու մարդու
 մտածութիւնները շատ անգամ Պրոսկրուստէսի եր-
 կաթի չափերուն կը յարմարցունին¹։ Սակայն հի-
 ներուն ազատութիւնն ալ բոլորովին անկոպար չէր։
 Ինչպէս հնոց աս կերպ երգերուն վրայ՝ նոյնպէս մե-
 ըրիններուն վրայ ալ կայ ԵԼ եւ Էջ մը կամ Ամբար-
 ձումն ու Նուածումն²։ Սուրբի աստիճանաւոր հըն-
 շում մը՝ որն որ արդէն գոնէ տեղ տեղ մեր հասա-
 կոտորներուն վրայ բաւական զգալի է, հարկաւոր
 էր մէկ կողմանէ քերթուածն արձակ խօսքէ ըն-
 տրելու եւ մէկալ կողմանէ նուազարանաց ելեւէջին,
 կաքաւուց եւ պարուց յարմարելու համար։ Ասան-
 կով հարկ էր որ վանկերու քանակական չափ
 մ'ալ գոնէ երբեմն մանէ։ Իրօք՝ թէ որ աղէկ միտ
 զրուի՝ քանի մ'անգամոց մէջ գտնուած չէ թէ մի-
 նակ բառերու հապա նաեւ վանկերու հաւասար
 թիւն առանց դիտման եղած չ'երեւար։ Թէ որ մէկ
 անգամ իրեն համապատասխանող անգամոյն մէջի
 վանկերէն թուով աւելի վանկ ալ ունենայ՝ շատ հիմ
 կայ կարծելու՝ որ ինչպէս երգի մերձեցուած ատեն,
 ասանկ ալ պարզ արտասանութեան ատեն շատ վան-
 կեր մէկու կրնար ամփոփուիլ, մէկ վանկն ալ քանա-

¹ Յունաց առասպելը կ'ըսէ որ Թեսէոսի Ատտիկէէն անհեա
 ըրած հուղիահարներէն մէկն ալ Պրոկրուստէս էր, որն
 որ անցնող դարձողը կը բռնէր, կարճ մարդն երկայն
 երկաթի անկողնոյ վրայ քաշելով կ'երկընցընէր, եր-
 կայն մարդն ալ կարճ երկաթի անկողնոյ վրայ տարա-
 ծած վերէն վարէն աւելորդը կը կտրէր։

² Ἄρσις καὶ Θέσις, arsis et thesis.

կապէս կրնար սաստկացուիլ: Տարակոյս չկայ որ աս վերջի գործողութեան հիմը՝ մեր ձայնաւորաց քանակականութիւնն (երկայն ու կարճ գուցէ նաեւ միջին ունենալն) է. բայց ինչ բնդդիմութիւն կայ աս քանակականութեան գործածութիւնն այսչափ հին ատենուան մը համար ենթադրել, երբոր նոյն քանակականութեան գոնէ գոյութիւնը դեռ հինգերորդ դարուն սկիզբն անժխտելի եղանակաւ կը ցուցուի¹, թէպէտ եւ աս բանս մեր հիմնական ազգային բանասիրական ծանօթութեանց չափոյն նայելով՝ մեզի Գորդեան հանդոյցն է:

Վարձեալ՝ արուեստի կողմանէ նայելով՝ չէ թէ միայն բնական էր որ աս զանազան ժամանակ շինուած երգերն այլեւայլ քերթողներու մտքէ ելած ըլլալուն՝ աս կտորը մէկալ կտորէն աւելի լեցուն, աւելի քաջահնչիւն եւ համեմատականութիւնն ու թուականութիւնն աւելի կոկիկ ըլլայ, հապա նաեւ պատմուած նիւթին համեմատ՝ օրինակի աղաղաւ վեհ անձի մը շարժմանը կամ քաջութեան գործքի մը, երագութեան կամ հանդարտութեան, բարկութեան կամ հեզութեան՝ արուեստն ալ պատասխանէ: Հետեւեալ մանր մանր բառերէ շինուած, ստէպ շեշտուած ու կտրուկ մնացած հատուածը՝ Բ. Արտաշիսի բերանը տրուած անէճքն է, որով իր տեղոհ որդին ու յաջորդը կ'անիծանէ.

Եթէ դու յորս հեծցիս յազատ ի վեր ի Մասիս,
Ջբեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս.
Անդ կաղցես եւ զլոյս մի տեսցես²:

Մինչուկ հիմա ըսուածներով երբեք ան դիտուած չէ՝ որ ասոնց համեմատ տաղեր կամ երգեր շինուին: Մէկ կողմանէ առջեւի օրինակներնու քիչութիւնը, մէկալ կողմանէ մեր վանկերուն քանակական չափե-

¹ Տես Կորիւն, Վարբ II. Մեսր. էջ. 10:

² Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. ԿԱ:

բուն դեռ անտեղեակ ըլլալնիս աս նմանողութիւնը շատ դժուարին կ'ընեն: Սակայն տաղանդաւոր մէկն ասոնց չէ թէ մինակ յօրինման եղանակին հապանաւ բանաստեղծական ու բանասիրական հոգւոյն աղէկ մը թափանցելէն ետեւ՝ ունեցած պզտի հատուածներնուս ոճովը պշտէ երգ մը գրելու ըլլայ, յանդուգ փորձ մը չընելէն զատ՝ կարծենք որ գուցէ կրնայ հասարակաց հաճութեան ալ բանաւոր յոյս մ'ունենալ: Մեր հին երգերն աս կերպով ըմբռնած՝ մեր ազգային բանաստեղծական արուեստին պատմութեան մէջ առջի օղակն են. աս օղակը՝ նորերս շատ յաճախ գործածութեամբն իրաւամբ ձանձրալի սեպուած ծիշդ ու միօրինակ հաւասարաթիւ տաղաչափութեան հետ՝ ան տաղաչափութեան միջնորդութեամբը կը կապուի, որն որ աս երկուքին մէջտեղը կրնայ սեպուիլ՝ չէ թէ մինակ ժամանակին կարգաւր, հապա նաւե բուն ներքին յատկութեամբն՝ որ կէս մ'առջինին ու կէս մ'ալ վերջինին նկարագիրն ունի: Աս միջին տաղաչափութեան վրայ՝ որուն յարգն իր բաւական պատկառելի հնութեան մէջն է, իր սեպհական տեղն առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Այն երգերուն արուեստէն զատ՝ բանաստեղծական զարդերն ու հոգին ունին բան՝ որ մեր հիմակուան ճաշակին համաձայն ըլլայ եւ ունին բան ալ՝ որ անկից հեռու: Հայ բանասէր մը չիկրնար առանց հաճոյական ճաշակագէտ զգացման լսել ան նաւե իրենց բուն ամբողջէն քակուած ու քայքայուած խօսքերն ու բառերը, օրինակի աղագաւ՝ Ուրանի Դասերասոյ — կուել կոփել¹ զբոսան Երոսանորայ — արեւուայ Սաբինիի արեւին արեւունս զարբախոյր խա-

1 Մարգարեութեանց հայ թարգմանչին ալ տեղ մ'այսպէս «կուել կոփել ուսն հարկանել», գործածելը՝ գուցէ առանց աս երգերէն յիշելու եղած չըլլայ. յունարէնը մինակ հարիւնել սոսն կ'ըսէ: (Եսայ. ԽԸ. 7.)

արար է— զարից խա—արձի 1, որոնց ամէն մէկն ընտիր բառեր են ու միայն վերջնութեամբ մեզի հիմա նշանակութեամբն անձանութ է: Ուրիշ հատուած մ'ալ որ Մագիստրոս մեզի պահած է՝ աս վերջի բղձման ձեւն ունի, եւ բառերուն ընտրանքն ու փափկութիւնն իրարու հետ կը մըցին:

Ո՞ տայր ինձ զճուխ ծխանի եւ զառաւօտն նաւասարդի,
Զվագեւն եղանց եւ զվագեւն 2 եղջերուաց.
Մէք փող հարուար եւ թմբկի հարկանէար 3:

Առ հասարակ բանասիրական խնդրոց մէջ աս երգերուն լեզուն մեծ հեղինակութիւն ունի: Օրինակի աղագաւ՝ թէ արդեօք մեր հինգերորդ դարուն մատենագրաց նորերս գիտուած երկու տեսակ լեզուին (որիւնքն Գրեւորն) 4 որը նախնականն ու բունն է՝ որոշելու բաւական է, վասն զի ստուգիւ ան երկուքէն մէկուն բոլորովին արեւնակիցն է: Բայց ասոնց ճիշդ բաղդատութիւնն ետքէն:

Առանձինն արեւելեան կերպարանք մ'ունին պատկերներն ու նմանութիւնները: Պզտի նմանութեանց բառերը կամ խօսքերն ան աստիճանի յղկուած ու

1 Խա—արար ու խա—արձի աս երգերէն դուրս միայն երկ'երկու ընդունելի տեղեր գործածուած արձի Խա—արձի ընտիր բառեր են:

2 Աս բայն ալ երկու սկզբնական տեղ կայ. մէյ մը աս եզնկայ (էջ 18), մէյ մ'ալ Ագաթանգեղոսի յառաջարանին մէջ իբրեւ շարժիչ օր. բայց աս վերջինը մեր երկաթագիր կրկնագիր օրինակինն է, որուն ուղղութեանը վկայ կ'ըլլէ Յովհանն Աթոռղիկոս՝ որ Ագաթանգեղոսէն առած՝ շարժիչ օր կ'ըսէ, ուր որ Ագաթանգեղոսի Փարիզեան օրինակին մէջ շարժիչ օր է: Ծիւանն ալ աս երգերէն դուրս ապահով տեղ մը միայն նոր գտնուած Սիրաբայբուն հին թարգմանութեան շխառն բառէն գիտենք:

3 Վերջի տողին գոնէ անարատ մնացած ըլլալուն երաշխաւոր կենալ չենք կրնար:

4 Տես Նկարագիրն ուսմ. Ի Հ. Մատթաթիա Վ. Գարաշաշ. էջ 30—39:

գեղեցիկ են, որ Յունաց ու Հռոմայեցւոց նոյն տեսակ զարդերուն հետ համեմատուելու կու գան. Յիւրանի ծովը գրեթէ Վիրգիլիոսի սիրական *purpureus* վերագիրը կը յիշեցնէ. «Եւս»՝ Արտաշիսի սեւ ձին կը նշանակէ: Բայց աս երգերուն մէջ բուն Նամնոս-թիւնն, այս ինքն՝ անանկ համեմատութիւն մը՝ որուն մէջ երկու իրաց իրարու ունեցած նմանութիւնը խօսքին մէջ բացայայտ նշանակուի՝ ինչպէս է աս

Եւ անցեալ իրբեւ զարծուի սրաթեւ ընդ դեան
տողը՝ փոխաբերութեան նայելով շատ քիչ է: Փոխաբերութիւնն¹ ու Այլաբանութիւնը² արեւելեան բանաստեղծութեան շունչն ու հոգին է: Փոխաբերութեամբ՝ որուն մէջ նման իրը բոլորովին նմանցուածին տեղը կը գործածուի, կ'ըսեն մեր հատակոտորները՝ «Եւս»¹, կամ «Եւս»² (այս ինքն՝ անձրեւի պէս վերէն թափած ոսկի դահեկան, կամ անձրեւի պէս մարգրիտ կ'իջնայ), վիշապազունք զԱրտաւապդաւին եւ «Եւս»³ (այս ինքն՝ զգաստ մանուկը մալի բրին) եւ այլն: Բայց բուն այլաբանութիւններն՝ որոնք փոխաբերութեանց շարունակուածը կամ ընդարձակ ու մանր նկարուած փոխաբերութիւններ են՝ ինչպէս ամէն արեւելեան նոյնպէս մեր հին երգերն արեւմտեանց բանաստեղծութենէն կը զատեն:

Աս տարբերութեան հիմն ուրիշ ներքին տարբերութիւն մըն է: Արեւելեանց ու անոնց հետ Հայոց երգերն ալ՝ որչափ որ շատ զարգարուած ըլլան, շինծու դէպքեր կամ առասպելաբանութիւններ չեն, հապա միշտ ու միայն պատմութիւն են՝ զանազան այլաբանութեանց գուներով նկարուած: Ճշմարիտ բայց մերկ դիպուածը՝ զորն որ Յոյնք դէպքեր կտրելով կամ կպցնելով զարգարեցին, արեւելից ու Հայոց բանաստեղծներն աւելի անարատ պահել ուզելով՝

1 Métaphore.

2 Allégorie.

այլաբանութեանց քողովը ծածկեցին: Բայց որովհետեւ աս այլաբանութիւնները Ա. շատ մեծ ու խոշոր, Բ. շատ երկայն տարուած, Գ. իրենց ժամանակին ու տեղւոյն մերձաւոր բաներէն առնուած են ու Գ. նմանութիւնը բոլորովին իրին փոխուած է, ինչպէս բաց ի ան Երբէք երբէն հատուածէն՝ օրինակ կ'ըլլայ հետեւեալ հատուածս ալ՝

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գեան,

Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին¹.

անոր համար շատ տեղ ան դիպաց վրայ ձգուած քողերը՝ մեղի համար մեռելոց երիզապինդ կապանք են: Թէ որ մասնաւոր մեկնութիւնը շունենայինք², ո՞վ կրնար ապահովութեամբ իմանալ որ ուրիշ շիկափոկ պարանը՝ կարմիր մորթոյ, լայքայի ու ոսկւոյ հրապոյրքն ու ձգիչ զօրութիւնը կը նշանակէ: Ուստի ինչպէս յունական հին բանաստեղծութեան մէջէն զուտ դէպքը սուտ դէպքէն զատելը պատմաբանին դժուարին է, նոյնպէս արեւելեան այլաբանութեանց ալ առեղծուածները լուծել դիւրին բան չէ:

Մինչուկ հիմա ըսուածներէն Հայոց հին բանաստեղծութեան յարգին վրայ ան կը մնայ հետեւընելու՝ զորն որ ընդհանրապէս արեւելեան՝ գլխաւորաբար հին բանաստեղծութեան համար ըսած է համբաւաւոր Շլեկէլ գերմանացին: «Արեւելեան քերթուածները, կ'ըսէ աս խորունկ պատմաբանն ու հնագէտ բանասէրը, գոյներու փայլունութեան, վեհութեան ու շքեղութեան կողմանէ: Հոմերական քերթուածներուն կը հաւասարին, կամ կը գերազանցեն»

¹ Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. Ծ:

² Անդ:

ալ: Հոմերականները նշանաւոր ընողն է ան ակն-
երեւ բացայայտութիւնն ու ան մտաւոր ըմբռնման
ամենապայծառ յտակութիւնն՝ որն որ անանկ գողտր
միամտութեան ու երեւակայութեան յորդ եւ զե-
ղուն զօրութեանը հետ միաբանուած է,:

Ե. Երէնց Կի-Բը:

Սեր հին երգերուն թէ հնոց ու թէ մեղի հա-
մար ունեցած օգուտն եւ պիտանութիւնը՝ միայն
բանաստեղծութիւնն ու բանասիրութիւնը չիվայելէր,
հապա անոնցմէ աւելի իրական ուսմանց համար ալ
մեծ նպատակը կրնանք յուսալ: Թէ որ աս երգերուն
ձեւն ու կերպը յիշեալ ուսմանց համար է, իրենց
նիւթը՝ միայն պատմութեան ստացուածն է: Պատ-
մաբանն առանց արտաքին գեղեցիկութեամբն ըմբռ-
նուելու՝ ասոնց ներքին հիւթը կը փնտուէ, եւ այլա-
բանութեանց քողերէն ազատած մերկ դէպքերն
իրեն մէյ մէկ շահեր կը համարի, զանոնք այնչափ
մեծ կը սեպէ՝ որչափ որ նոյնն ուրիշ կողմանէ ձեռք
բերելու քիչ յոյս ունէր:

Արովհետեւ պատմագրի առջեւ՝ ստուգութիւնն
ամէն բանէ վեր ածէք ունի, անոր համար աս եր-
գերուն նիւթն սլակից եւ սր կերպարանաց մէջ ձեռք
բերած ըլլալն՝ իրեն անտարբեր բան չէ: Աս դիտ-
մամբ՝ հին երգերնուս նիւթերն ստուգութեան երեք
աստիճան ունին: Ա. Ան նիւթերը կամ դէպքերը՝
զորոնք պահուած հատակոտորներուն մէջ իրենց
նախնական կերպարանօքը բառ առ բառ առջեւնիս
ունենալով՝ ուրիշին վկայութեան կապուելու հարկ
չունինք: Բ. Ան դէպքերն՝ որոնք երգերուն սկզբնա-
կան կերպարանօքը չունինք, հապա անոնցմէ հանե-
լով ու պարզելով մեղի հաղորդուած են, եւ ասով
սկսած ենք ուրիշին վկայութենէն կախում մ'ու-
նենալու: Գ. Ան դէպքերն՝ որոնց համար ոչ եր-

դերուն սկզբնական կերպարանքն առջեւնիս ունինք եւ ոչ ալ ան երգերէն հանուած ըլլալուն բացայայտ վկայութիւն, հապա մեր քննութիւններն ու մակարերութիւնները կը սկսին գործել՝ ջանալով որ նոյն երգերուն պատմածը գտնեն ան մատենագրաց մէջ՝ որոնք չէ թէ միայն նոյն երգերը կրնային գործածել, այլ նաեւ իրենց ընդհանուր ու անորոշ խոստովանութեանը համեմատ գործածած են՝ առանց բացայայտ ցուցնելու թէ որ մասնաւոր դէպքի նկատմամբ կը խօսին:

Յայտնի է որ աս տարանջատ երգերը գոնէ ըստ նիւթոյն սկզբնական ամբողջութեան բերել ուզողը՝ յոյսը գլխաւորաբար երրորդ կարգի դիպաց վրայ պիտի դնէ: Աս գործքիս՝ որուն նպատակը պատուական եւ ըստ մասին յաջողութիւնն անգամ բաւական արդիւնք է, նորերս թէ մտադրութիւն ու թէ փորձ եղաւ: Բայց աս հին երգերուն բոլորական վերակազմութիւնն այնչափ անյուսալի է՝ որչափ նոյն իսկ հին պատմագրութիւննիս բոլորական ու լեցուն ամբողջ մ'ըլլալէն կը պակասի:

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ թէպէտ ան երեք կարգէն ունեցած նիւթերնիս ամէնքը միատեղ բոլոր կմախը կամ բոլոր շէնքը չեն ցուցնէր, սակայն քանի մը նշանաւոր ոսկրօտիները կամ զոյգ մը գեղեցիկ ախաւեղագէտով սիւներ բաւական են համեմատութեամբ բոլոր մարմինը կամ ամբողջ շէնքն երեւցնելու: Աս ձեռք բերուած տարանջատ պատմական նիւթերը՝ կարգին կողմանէ իրենց սկզբնական կերպարանացն այնչափ կը մօտենան՝ որչափ իւրաքանչիւր դիպաց ժամանակագրութեան համեմատ զետեղուին: Եւ որովհետեւ ասոնք մեր հին պատմութեան նկատմամբ յարգ ու աժէք ունին՝ նոյն պատմութեան բնական բաժանմանցը համեմատ՝ աս երգոց պատմական նիւթոյն պատկերը հանենք:

Ա. Առջի միջոցէն այս ինքն նահապետաց ա-
տեններէն .

1. Խորենացին՝ Գորգի, Բանան ու Գաւիթ
(կրնայ ստոյգ սեպուիլ որ Գաւիթ Անյաղթն ըլլայ)
Յունաստան կրթուած Հայազգիներուն մէկուն բեր-
նէն՝ Ողտմպիողորոս յոյն փիլիսոփային՝ Հին զըոյցնե-
րէն պատմածը կը բերէ, իբրեւ թէ Քսիսութրոս
(Նոյ) Կորդուաց լերինքն իջնալէն ետեւ՝ իրեն Սեմ
որդին քիչ մ'ատեն Հայաստանի հարաւային արեւ-
մտեան կողմը լերան մը ստորոտ բնակելով ու ետքն
իր Տարբան որդին ընտանեօքն ան տեղերը մնալով՝
լեռը Սիմ ու գաւառը Տարան ըսուած ըլլայ, ինչ-
պէս նաեւ նոյն Սեմայ Մարաստանի սահմաններուն
վրայ առժամանակեայ բրած բնակութեամբն ու որ-
դիներէն մէկուն հոն հաստատուն բնակութիւն ընե-
լովն՝ երկիրը (Սեմայ արեւելեան անունէն՝ Չրուա-
նէն) Չարուանդ կանչուած ըլլայ: Պատմագիրն աս
զըոյցներն իրենց հաւանականութեան մէջ թողլով՝
աս կ'աւելցրնէ որ մեր հին երգերուն մէջ թէ ասոնք
ու թէ ասոնց նմանները կը յիշուին¹:

2. Նոյն մատենագիրն Արամայ դէպ արեւմուտք
ու հարաւ բրած արշաւանները պատմելէն ետքը՝
Մար Աբասայ բացայայտ խոստովանութիւնը կը բե-
րէ, որով աս թագաւորական պատմագիրը նոյն դէպ-
քերը սկզբնաբար (Հայոց) երգերէն առնուած են
կ'ըսէ²: — Ահա նահապետական ժամանակաց պինդ
առջի ու պինդ վերջի դէպքերը, միջին դիպաց հա-
մար ոչ բացայայտ վկայութիւն եւ ոչ կատարեալ
ստոյգ ապացոյց ունինք՝ որ երգերէն առնուած մաս
ունենան, սակայն թէ աս միջիններն ալ նոյն երգոց
մէջ գտնէ ըստ մեծի մասին կային՝ գրեթէ անհակա-
ռակելի կերպով հաւանական են թագաւորութիւն է:

¹ Խորեն. էջ 42 — 44:

² Անդ. էջ 75:

Բ. Լըրկրորդ միջոցէն, այս ինքն մէյ մը Աստ-
րեստանեաց պետութեան տակ հայկազուն կուսա-
կալներու ատենէն (— 600 նախ քան զՔր.), մէյ
մ'ալ Մարաց պետութեան տակ՝ նոյնպէս հայկա-
զուն թագաւորաց ատենէն (— 530 նախ քան զՔր.)
հետեւեալ դէպքերն ունինք .

3. Խորենացին Շամիրամայ Մարաստանի կու-
սակալէն յաղթուիլն, Հայաստան փախչելն ու հոն
սպանուիլը պատմելէն ետքը՝ ուրիշ կերպ պատմող
հեղինակի մը (Աեփաղիոնին) դէմ՝ մեր երգոց վկայ-
ութեան կը բողոքէ : Աս երգերուն համեմատ՝ Շամի-
րամ կը ստիպուի ստբով Հայոց կողմերը փախչելու՝
զորոնք երբեմն յաղթանակաւ կոխած էր, արեւե-
լից աս մեծ թագուհին ծարաւած ջուր խմելու կ'ըլլայ,
բայց (Մար Աբասայ պատմութեան նայելով՝ իր Նի-
նուաս կամ Զամեսիս սրգիէն խաբուած) սուսե-
րաւորները վրայ կը հասնին . Շամիրամ իր յուսութ-
ները (Բզնունեաց) ծովը նետելով կը պառայ «Ու-
լունք Շամիրամայ ի ծով», եւ վերջապէս քար կը
դառնայ : Աերջի այլաբանական բացատրութիւնն՝
որ Շամիրամ քար է դարձեր՝ գուցէ իրեն Հայաս-
տանի մէջ անմահ յիշատակ թողուցած Շամիրա-
մակերտ քարակոփ Աանայ բերդը կ'ակնարկէ : Թէ
Շամիրամայ աս վերջին դէպքերը նշանակող տողե-
րէն վեր՝ նոյն տիկնոջ ու զգաստասէր Աբային մէջ

■ Խորեն. էջ 89 — 90 : Հոս Խորենացւոյն «Շամիրամ
քար առաջին քան զՆիորէ» ըսածը՝ երգին բառ առ բառ
խօսքը պէտք չէ սեպել, հապա միայն Խորենացւոյն ը-
րած բազդատութիւնը : Նիորէ՝ յունական առասպելաց
մէջ Տանտալոս Փոիգիայի թագաւորին դուստրը՝ իր սր-
գւոց ու գտերաց բազմութեան վրայ հպարտացած՝ Լա-
տոնան արհամարհեց. անոր համար աս երկնից թագու-
հին իր մէկ հատիկ սրգւոյն Ապոլլոնին հրամայեց որ
Նիորէի զուկըները նետահար սպաննէ. ասոր վրայ ցա-
ւազին Նիորէն քար դարձաւ :

անցածներն ալ եւ վերջնոյն եղերերգական մահը նոյն երգերուն մէջ կային՝ անտարակուսելի է¹ :

4. Արուանգ Սահաւակեաց հայկազուն թագաւորին Աարդգէս քեռայրը՝ Աարդգէսի աւանը կը շինէ, ուստի որ ետքը Աաղարշապատ պարսպաւոր քաղաքն ելաւ : Աս բանը պատմող երգոյն հատակոտորին մէջ՝ հնախոյզ պատմադրին առջեւ մտադրութեան արժանի աս ալ կայ՝ որ հոն «Արուանգ արքայ», կը կոչուի², որն որ խել մը պատմութեան հաստատութիւն է :

5. Ասոր որդին ու անմիջական յաջորդը՝ Խոր-տէշահէր, Գոնէտն, Վերտալն, անյնեայ, Տիգրան, Բաբուկ, Բաբուկի որդիքն — Գեղեցիկորն Տիգրան, ինչպէս վկայութենէ գիտենք, երգերուն մէջ իբրեւ ժուժկալ ու չափաւոր կը գովուի³ : Ո՞վ կրնայ մտածել որ երգերուն մէջ աս գովութիւնը բոլորովին կղզիացած էր առանց Տիգրանայ ուրիշ գործոց վրայ ձգուելու : Սակայն Խորենացին Տիգրանայ՝ Աժդահակայ ընտանիքն ու ընտոճիները Հայաստան գաղթական բերելուն հաստատութիւն մը տալու համար՝ ստիպուած կ'երեւայ Հայոց վերջի երգերէն ան խօսքերը

1 Գրեթէ նոյնչափ անտարակոյս է՝ որ Շամիրամայ զԱրայ գիականց մէջ գտնել տալէն ետքը Արալեզներուն (կամ Առլեզներուն) լիզելովը կենդանացուցած ըլլալուն զրոյցը՝ Պղատոնի իր Հասարակապետութեան գրքին մէջ «Եր հայուն», վրայ յառաջ բերած զրոյցն է . իբրեւ թէ Պամփիւլիացի եր անուամբ հոյը պատերազմի մը մէջ խնալէն տասը որ ետքը գիականց մէջ մարմինն անարատ գտնուելով՝ երբոր խարուկի վրայ հանեցին որ այրեն, մէկէն տասուերկուերորդ օրը կենդանացաւ ու անգիի աշխարհքին բաները պատմելու սկսաւ : Ասոր վրայ տես Պր. Մկրտչի Իմին Ախդա հնչն Հայաստանի ընտիր գործքը, տպ. Մոսկուա, 1850, էջ 85 — 92, որն որ գրուածներնուս տպագրութեան ընթացքին մէջ ձեռքերնիս հասաւ :

2 Խորեն. էջ 297 :

3 Անդ. էջ 109 :

յառաջ բերել, որոնց մէջ Աժգահակայ սերունդը վիշապադնն՝ ու վիշապ կը կանչուին :

6. Իր երրորդ որդւոյն՝ քաջ Ահազազնի համար նոյն երգերը մեծ զարմացմամբ կը խօսին, առ դիւցազնին ծննդեան՝ երկինքն, երկիրն ու ծիրանի ծովն երկամբք բռնուած նկարագրելով, անոր համեմատ՝ քաջութեան գործքեր պատմելով, եւ ի մասնաւորի՝ այլեւայլ վիշապաց հետ կռուելն ու յաղթելը¹ :

Գ. Արրորդ միջոցէն, այս ինքն՝ Արշակունի թագաւորաց ատենուան գիպուածներէն .

7. Արգերը Տորք հայկազնոյն ուժեղութիւնը կը հռչակեն. որձաքար ու գեղ շունեցող վիմեր ձեռքն առած ճեղքելով ուզած մեծութիւնն ու չափը տալէն ետքն՝ ըզնդամբքը նկարներ կը գծէր, կ'ըսեն : Անգամ մ'ալ Պոնտոս Եւքսինոսի եղերքը՝ թշնամեաց նաւերուն հանդիպելով՝ ութ ասպարէզ հեռու բլրածեւ քարեր ետենէն կը թաւալէ, ալեաց պատառուածն ու գիզուիլը նաւերուն կէտը կ'ընկղմէ կէսն ալ իրենց նպատակէն հեռու կը քշէ կը տանի² : Ինչպէս ուրիշ հեղ մտադրութեան հրաւիրած ենք³, ասիկա Հոմերոսի իր Ոգիտականին մէջ կեկղպեան Պոդիւփեմոսի վրայ ըսածներուն շատ նման է :

8. Համեմատութեամբ ամենէն աւելի ընդարձակ, մանրամասն ու քիչ շատ կապակցեալ գէպքեր Արտաշէս Բ. թագաւորին ու իր որդւոցը վրայ ունե-

1 Խորեն. 126 — 127 : — Իսկ Շիրակունւոյն ըսածը՝ թէ հին Հայոց մէջ զրոյց ըլլայ՝ որ Ահազան ձեռն ատեն Բարշամայ յարդը գողնալէն ետքը՝ ճամբան թափած մանր յարդերը կռփին ձէրը շինած ըլլան, չէ թէ մինակ աս երգերուն մասը չէ, հասկա եւ ոչ ալ շատ հին սկզբնաւոր զրոյց մը կրնայ ըլլալ, որովհետեւ ժամանակագրական սխալով մը Ահազան ու Բարշամ Ասորեստանեաց նախնին մի եւ նոյն ժամանակի կը բերէ :

2 Խորեն. էջ 170, 171 :

3 Տիեզերական պատմ. Տում. Ա. էջ 585 :

ցած ենք: Բացայայտ գիտենք որ երգերը կը պատմեն թէ Արտաշիսի Ալանաց ազգին հետ ունեցած պատերազմն Ալանաց Սաթինիկ օրիորդին Հայոց թագուհի ըլլալովը ըննցաւ, ու Արտաշէս՝ հօրը վարձանք տուաւ կարմիր մորթ, լայքա ու ոսկի, եւ (մեղի արդէն ծանօթ սովորութեամբ մը) հարսանեկան խնճոյից տաճարին դրան առջեւ Արտաշիսի գլուխն ոսկի կը տեղար, Սաթինեկան գլուխն ալ՝ սրսկապանին դրան քով՝ մարգարիտ: Նոյն երգերն աս հարսանեաց պտուղն ու հետեւութիւններն անյիշատակ չեն թողուցած: Արտաւազդ Արտաշիսի առջինեկ քաջ որդին Արտաշատ շինուելու ատեն իրեն յարմար բնակութեան տեղ չգտնելով, կ'ելլէ Մարաց մէջ (այս ինքն՝ Տիգրանայ բերած մարական գաղթականութեան մէջ) կ'երթայ. գուցէ ան ատենէն արքայորդին աս Ախշապազանց հետ գրգռութիւն մ'ունենալու կը սկսի, որուն վրայ Հայոց թագուհւոյն՝ Արգամայ (որն որ նոյն ազգին իշխանն էր) ունեցած կասկածելի հակումն ալ գալով, անանկ եղաւ որ աս հօր գաղթականութիւնը բնաբարձ ջնջուեցաւ: Օր մը, կ'ըսէ երգը, Արգաւան (Արգամ) խնճոյք տալով թագաւորական ընտանեաց՝ տաճարին (ճաշատան) մէջ թագաւորին ու իր ընտանեացը կենաց գաւաճանութիւն պատրաստած էր: (Խորենացին պարզապէս Արտաշիսի օրգւոցը, զլիսաւորաբար Արտաւազդայ սխութեանը կու տայ, որ ասանկ կասկած մը կեղծելով սեղանին վրայ աղմուկ հանեցին:) Երգերը պատմութիւնն առաջ տանելով շինծու աղմկին իրական հետեւութիւնը կը պատմեն, այս ինքն թէ Արտաշէս զԱրգամ բարձր (թագաւորէն ետքը՝ երկրորդական) պատուէն վար ձգեց, ու Արտաւազդ գնաց զօրքով զարկաւ, ջարդեց, Ախշապազանց շինուածներն այրեց մոխիր ըրաւ: Բայց նոյն երգերը կը ցուցնեն որ ինչպէս Արգամայ բարձրագոյն պա-

տիւն՝ ասանկ ալ ամէն մէկ արքայորդւոց ունեցած պատիւն ու իշխանութիւնն իրարու նախանձը կը շարժէր, գլխաւորաբար իրենց ամուսիններէն գրգռուած: Նոյն իսկ իրենց հօրն երախտաւոր Սմբատ Բագրատունին՝ որուն ճիշդ նկարագիր մը կու տայ երգը¹, աս իրենց նախանձէն ազատ չէր: Բայց քիչ մը ետքը աս ծերունի զօրավարին յարգը ճանչնալու ստիպուեցան՝ երբոր Սմբատ անոխակալութեամբ եկաւ փրկեց զիրենք ան ատեն երբսր Հռոմայեցւոց զօրքը՝ ինչպէս երգը կ'ըսէ՝ Գոմեա անուն մէկու մ'առաջ նորդութեամբ զիրենք նեղը խօթած էր²: Արտաշիսի (գուցէ) իր արդէն պատմուած հիւանդութեանն ատեն կրած՝ Հայաստանի եղանց ու եղջերուաց որսի կարօտն ու վերջապէս յետին յուղարկաւորութեան ատեն պատմուած կամաւոր մահերն ալ երգերուն մէջ անյիշատակ չեն³:

9. Ամմ Արտաշիսի կենդանութեան եւ կամ Արտաւազդայ թագաւորութեան ատեն՝ Արտաւազդայ վրայ յարգութեամբ ու գովութեամբ խօսող երգերը՝ աս կարճակեաց թագաւորին մահուընէն ետքը՝ իրեն մոլի բարքը չեն ծածկեր ու պատճառը պզտիկուց Ալիշապազանց ձեռք մնալը կը դնեն: Իրեն վիհ իյնալով մեռնելն ասանկ այլաբանութեամբ մը կը նկարեն: Արդէն ի բնէ ուրիշին փառքին նախանձոտ Արտաւազդը՝ հօրը մահուան ատեն եղած կամաւոր մահերուն բաղմութիւնը տեսնելով՝ հօրն ետեւէն կանչեց որ Գացած ատենդ բոլոր երկիրս ալ հետդ տարիր, ես աւերակներուն ինչպէս պիտ'որ թագաւորեմ: Իսկ Արտաշիսի ուրուականը Թժգոհ սրդւոյն վրայ անէծք կարդալով ըսաւ. Գեպ ի Մասեաց լեռը ձիով որսի գացած ատենդ սգիններն

1 Խորեն. էջ 269:

2 Անդ. էջ 275:

3 Անդ. էջ 286 ու Մաղխաբոսեան հատուածը:

ղքեղ պիտ'որ բռնեն, եւ այնպէս՝ անլոյս խորշերու մէջ պիտ'որ կենաս¹ :

1 Խորեն . 286 : Անկից ետքը Խորենացին Արտաւազգայ այրի մը մէջ շղթայակապ կենալը, շանց շղթաները կրճեւն որ Արտաւազգ ազատելով ելլէ ու աշխարհքիս վերջ տայ, բայց գարբնաց կռանահարութեամբ շղթաներուն նորէն պնդուիլն ու նորոգուիլը, միայն իբրեւ շրոյշ կը բերէ, չէ թէ իբրեւ երգին մասը, որուն ձայնակից է միանգամայն Եզնիկ (էջ 105) : Բայց Եզնիկ աս Հայոց զրոյցը քիչ մ'այլազգ կը պատմէ, այս ինքն թէ Արտաւազգ չէ թէ աշխարհքս աւրելու՝ հապա աշխարհքիս տիրելու համար պիտ'որ ելլէ : Քրիստոնեայ Արաց Ամիրանայ վրայ ունեցած զրոյցը՝ հեթանոս Հայոց Արտաւազգայ վրայ ունեցած զրուցին քիչ մը փոփոխուածն է : Աս Արաց զրոյցն առջի անգամ Պր . Մկրտիչ Էմին՝ վերը յիշուած գրուածին մէջ (էջ 41 — 42) ինչպէս որ լսած է, անանկ առանց սլլայլելու մեզի կը հաղորդէ : «Անոջ յղոյ ըմբռնեալ ասեն (Ա իբք) յերկանց զճանապարհայն եւ ծնեալ զորդի՝ Ամիրան անուն, զոր եւ մկրտել կամեցեալ մօրն՝ շուարեալ մնայր առ ի չգոյէ առն ուրուք : Եւ մինչ սա այսպէս ի խորհուրդս ծփայր՝ եկն եկաց յանդիման նորա ծերունի ոմն, որոյ տուեալ մանկան զկնիք մկրտութեան՝ խոստացաւ ըստ կամաց մօրն, ինդրել ի Տեառնէ վասն մանկան զզորութիւն մեծ, որ եւ շնորհեցաւ նմա յԱստուծոյ : Զարգացեալ մանկան՝ յաղթող երեւեցաւ յամենայնի՝ մեծամեծ շահատակութիւնս գործելով . գոռոզացաւ հպարտացաւ եւ զնոյն ինքն զԱստուած յանդգնեցաւ ի պայքար կոչել : Ընդ որ զչարեալ Տեառն երկնից փակեաց զնա ի միում լերանց կովկասու երկաթի շղթայիւք : Սուր Ամիրանայ անկեալ զնի մեկուսի, եւ միայն շուն նորա հաւատարիմ լեզու անդադար զշղթայս առ ի ազատել զնա ի կապանաց : Հօկայն անզեղձ՝ անհամբեր մնայ գալստեան աւուրն, յորում ելեալ ի կապանաց՝ յագուրդ տացէ վրէժխնդրութեան իւրում : Սակայն ս'յլ է վճիռ վերին տեսչութեան . քանզի յաւազ հինգշաբաթուոջ ելանէ դարբին ի խորոց երկրի՝ բաղխէ սաստկապէս զնրբացեալ շղթայն, որ ի նորոյ զօրանայ . եւ ինքն անհետ լինի նոյնժամայն : Այս լինի տարի ի տարւոջէ, եւ անզերծ մնայ ի կապանս իւր Ամիրան» :

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Ծ Ե

Զ րոյց — ազգահամար :

Ասկից նախընթաց Հատուածը առջեւնիս մեր Հին երգերուն պատմական նիւթը բացաւ : Աս երգերէն Հանուած պատմական նիւթը՝ որչափ բանաստեղծական կապերէն ազատած ու զարգերէն զտուած գրունենք, ի վերայ այսր ամենայնի՝ ըստ ինքեան ի պաշտօնէ պատմագրի աւանդուած պատմութիւնն (հաւասար գոլով այլոց) աւելի ծանրակշիռ է : Ինչ համեմատութիւն որ պատմագրութենէ աւանդուած ու երգերէն Հանուած պատմականին մէջ կայ՝ նոյնն երգերէն հանուած ու զրոյցներէն առնուած պատմականին մէջ կը կրկնուի : Այս ինքն՝ Հին զրոյցներն երբեք Հին երգերուն քով պատմական յառաջադասութիւն չեն կրնար ունենալ : Աս վերջիններն իրենց սկզբնական կերպին պահպանութեան երաշխաւորութիւնը հետերնին ունեցած են : Որովհետեւ ասոնք հաստատուն կերպարանք մ'ունին ու անով՝ ինչպէս որ առջիններէն կ'առնուին, այնպէս ալ վերջիններուն կը տրուին, իրենց առջի զարգը ժամանակաւ յաւելուած չիզաներ : Ասոնց հակառակ՝ զրոյցները հետզհետէ կերպարանափոխութիւններ առնելու ընդունակ են, երթալով կը զարգարուին, կամաց կամաց սկզբնական մասունքն իյնալով՝ օտար մասունք կը փոխանակեն, թէ՛ այլեւայլ ժամանակի եւ թէ՛ այլեւայլ տեղոյ մէջ այլեւայլ կերպարանք ու գոյն կ'առնուն : Ի վերայ այսր ամենայնի՝ զրոյցները քիչ շատ իրենց նախնական նոյնութիւնն անանկ կրնան պահել՝ ինչպէս Հին շէնքի մը բարոյական նոյնութիւնը կը պահուի, թէ՛ որ իրեն մասունքները կամաց կամաց կը փոխուին ու անոնց տեղ եկած մասունքը միշտ առջիններուն համեմատ կը զետեղին : Ուստի բանադատութեան (բրիւիտի) կողմանէ՝ պատմագրութիւնը, Արիպասանութիւնն ու

Զրոյցը հնութեան տաճարին առջեւ իրարու վրայ առ-
տիճանաւոր սանդուղ մը կը կազմեն :

Ազգային հին զրոյցներէն ալ քանի մը ճաշակներ ունինք .

1. Արայի զրոյցը՝ մեր ճանչցած զրուցաց մէջ առ-
ջի կարգը կը բռնէ : Աս զրոյցին վրայ արդէն յառա-
ջագոյն ըստ պատահման առիթ ունեցանք խօսելու :
Ինչպէս հոն տեսանք՝ աս զրոյցը Հայաստանէն դուրս
տեղական կերպարանափոխութիւն մը կրած է, որն
որ քիչ մ'առաջ ըսածներնուս հաստատութիւնը
կամ օրինակն է : Աս զրոյցին յիշատակը չէ նէ՝ հա-
մոզումը ժողովրդեան մէջ քրիստոնէութեան հասուն
ատեններն ալ դեռ կենդանի էր, եւ Ե. դարուն
կէսին եկեղեցական մատենագրութիւնն ասկից ծնած
աւելորդապաշտ կարծեաց դէմ գրելու հարկ ունեցաւ :

2. Արտաւազդայ մահուան զրոյցը նոյն առասպել-
լախառն կարգէն է : Եղնիկ ու Խորենացին (ինչպէս
տեսանք) քիչ մը իրարմէ տարբեր զրուցելու սկսած
են, իսկ Արաց քով հեթանոս Արտաւազդայ զրոյցը
Արացի քրիստոնէայ Ամիրանայ զրոյցն եղած է :

Աս երկու զրոյցներն աս կերպարանաց մէջ աւելի
Առասպել անուանելու է : Թէ որ աս վերջի ազգային
առասպելին՝ յունական առասպելաց մէջ համեմա-
տականը (analogue) փնտռել ուզենք՝ անտարակոյս
ան է Մասեաց հրաբուխ լեւան մէջ բռնուած Ար-
տաւազդն՝ ինչ որ Աովկասեան լեւան տակ խլրտող
Պրոմէթէոսը, կամ յունական Տարտարոսին մէջ
ձգնող Սիւսիփոսը : Արտաւազդայ հաւատարիմ շնե-
րուն անդադար կրճումն ու միշտ մաշող եւ միշտ
նորոգուող շղթաները՝ բաւական գեղեցիկ պատկեր-
ներ են : Այսպէս Պրոմէթէոս՝ աստուածներէն կրակ
գողնալուն համար՝ գտնէ 30,000 տարեկան պատժոյ
կը դատապարտուի, այս ինքն՝ որ անգղ մը անդա-
դար ցորեկը լեարդը կրճէ ու գիշերը՝ նորէն աճի որ

1 Փ. Բուզ. Գար. Ե. ԳԼ. ԼԶ : Եղնիկ, էջ 99-100 :

նորէն կրժուի: Ասանկ ալ՝ Սիւսիփոս Կորնթոսի շարագործ թագաւորը՝ թէպէտ եւ աստուածներէն՝ Տարտարոսէն ելլելու հրաման ունի, բայց Սանդարամետապետը զինք արգելած է ու պատիժ սահմանած է՝ որ Սիւսիփոս ճերմակ մարմարիոնի ժայռ մը անդադար լեռնէ մը վեր գլտորէ: Խեղճ թագաւորը ժայռը լերան դազաթը բերելուն պէս՝ աներեւոյթ ձեռք մը ահագին թնդմամբ վերէն վար կը թաւալէ ու Սիւսիփոսի աշխատութիւնը միշտ նոր կը սկսի:

3. Առասպելական կարգէն դուրս չէ Արթուրոսեայցեղին զրոյցը՝ իբրեւ թէ իրենց Հադամակերտ օստանին մէջ նահապետութեան ժառանգ մանուկ իշխանորդին նիրհելու ատեն՝ փոփոխակի անձրեւ ու արեւ մնասելու միաբանած ըլլալով՝ արծիւ մը թեւերովն երբեմն յարկ ու երբեմն հովանի եղած ըլլայ¹:

Բայց աւելի պատմական ու անխառն զրոյցներ են:

4. Արուանդ յաղթանդամ թագաւորին եւ իր երուազ եղբորն ու իրենց խաշատի, խոշորագեղ արշակունի մօրը վրայ ըսուած զրոյցը²: Աս զրոյցը կ'ենթադրէ զրոյցներու շարք մը՝ որն որ հնութեամբ քայքայած ինկած է: Ուստի շատ հաւանական է որ աս զրուցաց շարքին նախընթաց մասերէն մէկն է՝

5. Սանատրիոյ մանկութեան վրայ պատմուած զրոյցը³: Սանատրուկ թագաւորազուն տղան իր արծրունի սանտուին հետ Կորդուաց լերանց մէջէն անցնելու ատեն՝ երեք օր երեք գիշեր ձեանց մէջ կը թաղուի՝ բայց հրաշալի ճերմակ կենդանի մը երկուքն ալ ողջ առողջ կը պահէ: Այս ինքն՝ զիրենք փրնտող խնդրակներուն սպիտակ շունը զիրենք ձեան մէջ գտնելով՝ իր տաք շնչովը կ'արթընցընէ⁴:

1 Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. Է:

2 Անդ. ԳԼ. ԼԷ: 3 Անդ. ԳԼ. ԼԶ:

4 Աս գէպքը՝ որ մինչեւ հիմակ Ալպեան լերանցամէջերը կը պատահի, եւ որուն համար ալ Բեռնարդեան ըսուած

Հին զրոյցներէն՝ հիմա միայն ասոնք կրնանք ցուցընել. թէպէտ եւ երկայնժամանակեան ազգ ու ժողովուրդ մը չէր կրնար իր բազմաթիւ ու երկայն զրոյցները չունենալ: Ասոնք չունինք, բայց իրենց երբեմն ունեցած գոյութեանը վկայութիւնն ունինք¹:

Թէ որ աս մեր գիտցածներուն հնութեան չափը կամ թէ ըսեմ՝ գոնէ մերձաւորական ժամանակագրութիւն մը աալ ուղենք՝ առջի զրոյցը բարձր հնութիւն մը կ'առնու Քրիստոսէ առաջ չորրորդ դարուն մէջ Պղատոնին ծանօթ ըլլալովը: Երկրորդ զրոյցը նոյն իսկ դիպուածէն շատ վերջն ելած չէ, որովհետեւ Եզնիկ աս զրոյցը հելլանոս Հայաստանին կու տայ²: Չորրորդ զրոյցն արդէն իր մէջն իր ժամանակագրութիւնն ունի, որովհետեւ ան հրաշալի կենդանին սոքոստիներէն խաւրուած կը դնէ: Հինգերորդն՝ ինչպէս ըսինք՝ չորրորդին հետ կապած է:

Ազգահամարը կամ ազգաբանութիւնը հին արեւելեան ազգերուն մեծ պարծանքն էր: Իւրաքանչիւր ցեղ իր նահապետէն մինչուկ ինք սերունդը ցուցընելով իր ազնուականութեան ապացոյց կու տար: Բայց աս ապացոյցը՝ որչափ որ ցեղերն ու ճիւղերը կը

չան մը տեսակ մասնաւոր կը կրթուի, Հայաստանի մէջ ալ ցանցառ բան պիտ'որ չըլլայ: Տիրան Ա. այսպիսի արկածէ մեռաւ: Ստրաբոն հին յոյն մատենագիրը Հայաստանի աշխարհագրութիւնը գրած ատեն «Աը զրցուի որ, կ'ըսէ, մարդիկ լեբանց ստորոտներէն անցած ատեննին՝ շատ անգամ բոլորը մէկանց լեռնէն ինկող ձիւնէն կը ծածկուին: Ճամբորդներն ասանկ գժրախտութեան ատեն ճար մ'ունենալու համար՝ հետերնին երկայն գաւազան կ'առնուն՝ որ գուցէ դէպ ի վեր բռնելով՝ թէ՛ շունչ առնելու ծակ բանան եւ թէ՛ անցաւորաց իրենց գժրախտութիւնն իմացընեն» (Գիրք ժԱ. Հայաստան):

¹ Աղաթանգեղ. էջ 18 եւ 658:

² Էջ 105. «Մոլորութիւնն դիւաց խարեաց զգիւցապաշտս Հայոց»:

բազմանային՝ այնչափ յիշողութիւնը ծանրանալով դժուարին կ'ըլլար: Ուստի նախ ամբողջ ազգաբանու-
թիւնը միայն մասնակի տեղաւ, այս ինքն ամէն ցեղ
միայն իր մերձաւոր սերունդը կը համբէր, բայց ասոր
ալ շատութիւնը վերջապէս կը ստիպէր որ աս մասնա-
կանն ալ ընդհանր ըլլայ, այս ինքն ցեղին մէջ երե-
ւելի անուն ձգողները միայն յիշուին կարգաւ ու
աննշանները իբրեւ յիշողութեան բեռ թող տրուին:
Աս ստոյգ է՝ որ նոյն ազգահամարներն արեւելեան
պատմագրութեան հիմը, մանաւանդ թէ ըստ մեծի
մասին նոյն իսկ էութիւնն են:

Նայոց տոհմային ազգաբանութիւնն՝ որն որ իրենց
ալ հին պատմագրութեան կմախն է, զմեզ ազգային
անգիր դպրութենէն գրաւորին կը հրաւիրէ:

Հեղինակը պատշաճ կը սեպէ հոս իբրեւ յաւելուած դնել,
Եւրոպայ լրագրին տարւոյս 33երորդ թուին մէջ Նորագիտ
Գողթնն էր անուամբ հրատարակուած հատուածը:

Անշուշտ հայ գրագէտներուն մեծ մասին ծանօթ է
որ ազգային լրագրի մը մէջ՝ առջեւենիս, ինչպէս կ'ը-
սուի, «անարատ գոհար մը», դրուեցաւ, այս ինքն՝ վեց
տուն բաժնուած երգ մը, իբրեւ համբաւաւոր Գողթան
երգերու նոր գտնուած մէկ կտորը: Յիշեալ լրագիրը
չիդանդաղիւր աս դոյզնագիւտ բանին հանրը նշանա-
կելու. Աս երգը, կ'ըսէ, Մատթեան աւետարանի բո-
լորգիր մագաղաթեայ մատենի մը վերջը գրուած է,
որն որ Կարնեցի Սարգսեան Աւետիսի ընտանեաց մէջ
յորդուց յորգի իբրեւ սրբազան հայրենական ժառան-
գութիւն մը պահուած էր: Թէ ինք խմբագիրն իր ա-
չօք նոյնը կարգացեր է, բացայայտ ըսած չէ:

Աս գիւտը՝ որչափ գեղեցիկ ու հրապուրիչ անուամբ
առջեւենիս ելլէ, նախ պիտ'որ փորձուի որ արդեօք
գոհար է՝ թէ ապակի: Հրատարակիչն ասոր հարա-
դատութեանը վրայ՝ իր գոնէ բոլոր երաշխաւորու-

Թիւնը դնելու յօժար չէ, ու խոհեմութեամբ խըն-
դիրը «բանասիրաց խելամտութեանն ու քննութեա-
նը կը ձգէ»։ Սկզբնական ստացիչն ալ իր անյիշատակ
ժառանգութեամբ ունեցած ստացուածին ճիշդ պա-
տասխանատու չիբռնուիր։ Աւտի աս խնդրոյն մէջ՝
ուրիշ ասպնոյ ճամբայ չիմնար, բայց եթէ ներքին
վիպութեան դիմել եւ նոյն իսկ խնդրոյ տակ զբա-
նուած երգը երգուընցընելով հարցընել թէ «ինքն
իրեն համար ի՞նչ կ'ըսէ»։

Հրատարակիչն աղէկ գուշակած ըսած է որ «իր
լուրը քննութեան կամ անհաւանութեան առիթ
պիտի ըլլայ»։ Մենք կը յաւելունք թէ աս երկուքը՝
խնդրոյս մէջ իրարու շատ մօտ են, որովհետեւ շատ
կարճ քննութիւն մը բաւական է անմիջապէս մշտըն-
ջենաւոր անհաւանութիւն մը բերելու։ Այս ինքն՝ թէ
աս երգը Ա. Մեր Նախնեացմէ ունեցած Գողթան
երգերուն մասը չէ, Բ. Եւ ոչ հիներէն՝ անոնց նմա-
նութեամբ շինուած է, հապա Գ. Նոր ու բոլորովին
նոր (նոյն երգերուն վրայ եղած վերջին զննութիւն-
ներէն ետքը), ան ալ Գ. Շատ անյաջող ձեռքէ մը
նմանելով երգ մըն է։

Աս վերջի երգիս մէջ գտնուած բանասիրական,
բանաստեղծական ու պատմական հակասութիւններն
ու անպատեհութիւնները կ'արդարացընեն աս ցաւա-
լի դատաստանը։

1. Բանասիրանին կողմանէ՝ աս երգը մեր ունե-
ցած հարազատ Գողթան երգին մասերէն ընտրելու
շատ դժուարութիւն կ'ունենայինք՝ թէ որ ասիկա
շինողը գիտնար ան այնչափ անգամ ծանուցուած,
բայց դեռ աղէկ միտք չառնուած՝ էական զանազանու-
թիւնը՝ որն որ հայերէն գրաւոր լեզուն ժամանակա-
գրօրէն երկու տիրող բարբառոյ (տիպէֆտի) կը բաժ-
նէ, մէյ մը հինգերորդ դարուն կէսէն դէպ ի վեր,
մէյ մ'ալ հինգերորդ դարուն կէսէն դէպ ի վար։

Բայց նոր Գողթման երգիչը կամ դեռ չէ ճանչցած եւ կամ չէ թափանցած աս հայերէն բանասիրութեան պատմութեան մէջ դարագլուխ մը շինող զիտին: Ինչպէս ուրիշ անգամ ըսած ենք՝ ունեցած հարազատ Գողթման երգերնիս ամէնն ալ առանց պըզտիկ բացառութեան մը՝ ըստ ամենայն հայեցման՝ հինգերորդ դարուն առջի կէսէն վեր տիրող գրասոր լեզուն կը խօսին: Ասոր հակառակ՝ նոր Գողթման երգին լեզուն ըստ դոյացութեան նոյն դարուն երկրորդ կէսէն սկսեալ տիրող եզած լեզուն է: Աս կը ցուցնեն բոլոր գրուածոյն մէջ Ա. Խօսքին տարրները (կամ բառերը). օրինակի աղագաւ՝ վերաբերեալ, է վեր (=ի վերայ), վաւաչութիւն, կենաչութիւն, յեւաբեալ, խորասորութիւն, նաղելի, մշտաչափութիւն, քողակիտեալ (եղջերուաքաղ բառին շէնքը, որն որ Խտրենացոյն քողացան [զմանուկն Արտաւազգ] ըսածին վրայ շինուած է) եւ ուրիշ խել մը նուազ ապահով ու կասկածաւոր բառեր եւ այլն: Բ. Գասաւորութիւնը. օրինակի աղագաւ՝ մշտաչափութիւն կեանս, երկաթի կուտեալ շղթայ, (փոխանակ նախնական կարգով ըսելու՝ ձգեալ մշտապարճ կեանս եւ այլն):

Բայց նոր Գողթման երգն աւելի մերձաւորապէս իր ժամանակը կը ցուցնէ: Իր լեզուն չէ թէ միայն հինգերորդ դարու երկրորդ կէսին լեզուն է, հապա նաեւ մեր ատեններուն նորածեւ լեզուն կնիքը վրան ունի: Նախ աս կը ցուցնեն բառերը. կամ իբրեւ մեզի հասարակ եզած բայց հիներուն անլուր բառ, ինչպէս անուի. կամ հիներէն տարբեր նոր նշանակութեամբ, ինչպէս՝ քեղապանք (իբրեւ քեղեցիկ կամ վեհ, ուր որ հիներուն քով՝ քեղեցիութեանը վրայ պարծող կը նշանակէ), քնքաւիք (իբրեւ ցանկաւիք, ուր որ հիներուն քով՝ զգաստաւիք կը նշանակէ). կամ նորերուն սիրական բառերու գործածութիւնը, որոնք նոյն կերպով կամ նոյն յաճախութեամբ հիներուն քով գոր-

ծածուած չեն, ինչպէս՝ դժպիտ (դեւ), դարձեալ՝
դժպիտ (որն որ նորերուն շատ դործածական է, Գ.
Մակարայեցւոյ, Ե. 22. սխալ օրինակէ մը առած,
ուր որ ուղիղ օրինակը՝ ժպիտ կ'ըսէ, չէ թէ դժպիտ)
եւ այլն: Ասկից զատ՝ անշնորհք խոնարհումներ,
նախգիրներ, յօդեր պակաս չեն, ինչպէս՝ անձեաց
(= անէծ), հարել (= հարկանել). յորս հեծոյն,
(որն որ Խորենացւոյն քով է՝ յորս հեծոյն, բայց հոս
վանկ մ'աւելցընելու համար եղած է՝ յորս), է յեր-
կնո (= յերկինս): Աւերջապէս մեր հեթանոս Գող-
թան երգիչներուն բերանը՝ մեղի աստուածաշունչ
գրքէն ընտանի եղած երբայական ոճն ալ կը տրուի՝
ըսել ինչպիսիք ինչպիսիք:

Իսկ դասաւորութեան կողմանէ՝ աս Գողթան եր-
գը յօսից մինչեւ ջգլուխ նորախօս է, եւ ըստ մեծի
մասին բառերն անանկ անբնական շարուած են, ինչ-
պէս սովորաբար նորերն ոտանաւորի մէջ կը շարեն,
զոր օրինակ՝ Աշտուհիայ իմանց զարմ. Զէ ոչ իտրնի որայ
վանճան, իէ ելանի Արտասաղար. Արգելէն մի շուրս
դեաս-
նել, Խորասաղեալ դեաս դժպիտ (եւ ոչ՝ դժպիտ),
Զիշտայրիս եւ շինճ (եւ ոչ շինճ), Որսալ զամբիս
Գինայ. Յատնիս իմալարեալ (փոխանակ ըսելու՝ ամե-
հեան ձիալարեալ) եւ այլն:

2. Աս նոր Գողթան երգը չէ թէ մինակ հին Գող-
թան երգերուն բանասիրական շեղումէն զրուցել չէ
կրցած, հասցա եւ ոչ նոյն երգերուն բանասիրական
հանճարն ունի: Աւելորդ է հոս հարազատ Գողթան
երգերուն արուեստաւոր յօրինուածոյն վրայ խօսիլ,
որովհետեւ արդէն լրագրոյս մէջ բաւական խօսած
ենք: Անոնց մէջ դանուած անկեղծ արուեստն աս
մեր Գողթան երգ ըլլալ ուղղ երգին մէջ չի գրա-
նուիր: Ուր են ան դժուարիմաց ու երկայն տարուած
այլաբանութիւնները, կենդանի պատկերները, ներ-
գաշնակաւոր շափականութիւնն ու համեմատականու-

Թիւնը: Հոս ամենայն ինչ դիւրիմաց, ցուրտ, անա-
րուեստ, անչափակից ու հետեւակ (pédantesque), բո-
լոր խօսքերն աւելի տրամաբանական քան թէ բա-
նաստեղծական կարգաւ զետեղուած, վերջապէս ան
հին երգերուն կրակէն՝ եւ ոչ կայծ մը ասոր մէջ կը
շողայ, ի բաց առեալ ան կտորներն՝ որոնք Խորենա-
ցւոյն Բ. Գրքին կԱ. դիւսէն առնուած ու տեղ տեղ
զետեղուած են:

Իսկայ բոլորովին ինք զինք կը մատնէ աս նոր հին
բանաստեղծը՝ երբ որ աս վեց տուն երգին մէջ եր-
կո- անգամ կ'ըսէ «Աշխարհայ կանանց զարմ», : Հին
Գողթման երգերն երբեք ասանկ պարզ եղանակաւ
բացէ ի բաց Աշխարհայ անունը չեն տար, ու Աշ-
խարհայ զարմը միշտ կենդանի այլաբանութեամբ մը՝
Ախշարհ կամ Ախշարհաղուն կ'անուանեն: Թէ որ Գող-
թման երգերն աս բաներս պատմելու ատեն՝ այսպէս
բացայայտ Աշխարհայ անունը յիշած ըլլային, Խո-
րենացին Աշխարհայ պատմութիւնն ու անոր զար-
մին Հայաստան բերուիլը պատմէին ետքը՝ Գողթման
երգէն աս բանիս հաստատութեան համար վկայու-
թիւն բերելու ատեն՝ ան աստիճան դժուարութեան
մէջ չէր մտնէր, նոյն երգին այլաբանութիւնը մեկնե-
լու, այս ինքն՝ ցուցնելու որ երգին «Ախշարհաղունք»,
ըսածն Աշխարհայ զարմն է, եւ կամ մինակ աս այ-
լաբանական տեղը չէր բերեր¹:

Սոր Գողթման երգիչը Արտաշիսի համար՝ «Հազարք
էին նորա հարճք», կ'ըսէ, որն որ անտարակոյս երգոց
երգոյն ծանօթ խօսքէն միտքն ինկած է: Նոյնպէս
Արտաշիսի «դիցն կամաւ ի յերկինս վերակարգէն»,
ալ նոյն ատենուան Հայոց կրօնական տեսութիւննե-
րուն համեմատ չ'երեւար:

3. Ինականապէս՝ բանասիրական ու բանաստեղ-
ծական անպատեհութիւններէն աւելի նիւթական ու

1 Խորեն. Գիրք Ա. ԳԼ. Լ:

չօշափելի են պատմական անպատեհութիւնները: Խորենացին Արտաւազդայ մոլեգնութեան վրայ խօսելով՝ կը կարծուի, կ'ըսէ, որ Աշդահակայ զարմին կանայքը զինք կախարդած ըլլան, եւ ասոր՝ երգէն վկայութիւն մը բերէ ըսելով, «Եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն պատմէ», եթէ Ալիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին»,¹ Ուրեմն Խորենացին Արտաւազդայ կախարդուած ըլլալուն վկայութիւնը հաղիւ աս այլաբանական «դեւ փոխանակ եղին», խօսքէն կը հանէ¹: Բայց նոր Գողթան երգը ահա բացայայտ, առանց այլաբանութեան՝ խոշոր կերպով մը դրած է «Աթդահակայ կանանց զարմ, ԶԱրտաւազդ մանուկ մատաղ կախարդելով կախարդեաց»,² Մեր պատմութեան հայրը աս անմիջապէս հետեւող տունն անկարելի էր որ չտեսնէր, եւ աւելի անկարելի՝ որ չգործածէր:

Վհնութեան առնուած երգին բովանդակ վեցերորդ ու վերջին տունը՝ նոյն երգը բոլորովին իր փետրաթափ մերկութեանը մէջ կը ցուցնէ: Ինչպէս ըրագրոյս մէջ հին երգերնուս վրայ հրատարակուած վերջին հատուածոյն մէջ բացայայտ ըսած էինք, Գողթան երգիչները չեն՝ որ կը պատմեն Ա. Արտաւազդայ երկաթի շղթայով կապուիլը, Բ. Երկու շներուն՝ շղթաներն անդադար կրծելը, Գ. Արտաւազդայ ելլել ուղելը՝ որ աշխարհքս վերջացնէ, Գ. Գարբնաց կռանահարութեան ձայնէն շղթաներուն զօրանալը, հապա Խորենացին, որ թէ Գողթան երգերը ըսած էր եւ թէ իր ժամանակին սովորութիւնները գիտէր, վերոյիշեալ չորս պարագաները պատմելու ատեն՝ չէ թէ հին երգը յառաջ կը բերէր, հապա (նաեւ Եզնիկէն յիշուած) ռամկական զրոյց մը կը յաւելու՝ որոշակի ըսելով իսկզբան «Զբողեմն զամանէ պատմէ», (չէ թէ թուելեացն երգք կամ երգիչք

¹ Խորեն. Գիրք Բ. ԳԼ. ԿԱ:

ԽԱՏԵՆԱԳԻՐ.

դինաւէտ զաւառին Գողթան) ¹: Բայց նոր Գողթան
երգոյն մէջ զրոյցն երգին հետ խառնուելով՝ ան շորս
պարագաներն ալ մէկիկ մէկիկ կը պատմէ ըսելով՝

Սերկաթի կապեալ շղթայք
Սաստկապատիժ յայրի անդ,
Շանց երկուց հանապազօր
Ձշղթայն կրճել ատամնակեր.
Ձի աշխարհի սայ վախճան
Թէ ելանէ Արտաւազդ:
Բախեցէք, դարբինք, կռանաւ.
Ըզսալն հարել կոփել կռանաւ.
Չօրասցին շղթայք Արտաւազդայն:

Ինչպէս մինչուկ հիմա ըսուածներէն կ'երեւայ, աս
երգը՝ որ իրեն հիմ ու նիւթ առած է Խորենացւոյն
վերոյիշեալ գլուխը, միայն նոյն գլխէն կը դատապար-
տուի: Որչափ ալ ջանք եղած է՝ աս պատմագրին
նոյն իսկ իր կողմանէ գործածած կամայական բռւերն
ու խօսքերը պահել, ի վերայ այսր ամենայնի նոյն
գլխոյն հետ ունեցած միաբանութիւնը՝ միշտ առե-
րեւոյթ, իսկ տարածայնութիւնն՝ իրական եղած է:
Բայց աս քննութեամբ երգոյն հետ՝ երգիչն ալ, ո՞վ
որ է նէ, դատել շէնք ուղեր: Այո՛ կեղծիք ու խա-
բէութիւն՝ որ եւ իցէ տեսակ ճշմարտութեան համար
գործածելը՝ միշտ դատապարտելի ու նոյն ճշմարտ-
ութեան մնասակար է. բայց մենք կ'ուղենք հաւտալ
որ աս երգոյս անձանօթ հեղինակին նպատակը՝ չէ
թէ ուսումնական հասարակութիւնը խաբել էր, հա-
պա ուսումնական հասարակութիւնը փորձել: Բայց
ինչ որ ըլլայ՝ ըլլայ, իրաւամբք կրնայ նոյն հասարա-
կութիւնը տրանջել՝ որ պարագ տեղ իր մտադրու-
թիւնը կը գրաւի, եւ կամ փոխանակ անմիջապէս
սորվելու, նախ կը խաբուի՝ որ ետքը սորվի:

1 Անդ՝ էջ 286:

1847
1848
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

1847

